

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ (1 Յունուար – 31 Դեկտեմբեր 2004)

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէտը այս հատորին մէջ եւս կը շարունակէ ներկայացնել համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի տարեկան հրապարակային գործունէութիւնները:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայագիտական Ամբիոնը 2004ին կազմակերպեց հետեւեալ դասախօսական երեկոները:

«Հայաստան-Վրաստան Փոխ-Յարաբերութիւնները՝
Իրենց Արտաքին Քաղաքականութեանց Ընդմէջէն»
Դասախօս՝ Ասպետ Գոչիկեան
12 Յունուար 2004

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի 2004ին կազմակերպած հրապարակային առաջին դասախօսութիւնը՝ հայ-վրացական քաղաքական ժամանակակից փոխ-յարաբերութիւններուն մասին, ներկայացուց քաղաքական գիտութիւններու երիտասարդ մասնագէտ Ասպետ Գոչիկեան:

Ծնունդով պէրոութահայ, Գոչիկեան քաղաքական գիտութիւններու բնագաւառէն ներս Պսակատր Արուեստից վկայական ստացած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն, ապա՝ Մագիստրոս Արուեստից վկայական՝ Պոսթոնի Համալսարանէն: Հայկազեան Համալսարանի մէջ սոյն դասախօսութեան ներկայացման օրերուն, Գոչիկեան Պոսթոնի Համալսարանին մէջ կը պատրաստէր իր դոկտորական ատարածադր՝ «Փոքր Պետութիւններու Արտաքին Քաղաքականութիւնը. Վրաց-Հայկական Յարաբերութիւնները Համաշխարհային Նոր Համակարգին մէջ» խորագրով: Գոչիկեան դասաւանդած է Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ), Լաքվիոյ, Հայաստանի եւ Վրաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններէն ներս, ինչպէս նաեւ շուրջ

երկու տարի ապրած եւ ուսումնասիրութիւններ կատարած է Անդրկովկասի մէջ:

Դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Գոչիկեան համառօտ ակնարկ մը նետեց հայ-վրացական յարաբերութիւններու պատմական հոլովոյթին վրայ: Մինչեւ 1801, Վրաստանի մէջ կ'իշխէին ծագումով հայ Բագրատունիները: Ուշ միջնադարուն, Վրաստանի թագաւորները քաջալերած են հայերը, որ բնակութիւն հաստատեն իրենց երկրի հարաւային շրջաններուն մէջ, մինչ հայ ազատագրական պայքարի ռահվիրաներ՝ Իսրայէլ Օրի եւ Յովսէփ Էմին փափաքած են հիմնել հայ-վրացական միացեալ թագաւորութիւն մը՝ Բագրատունիներու գլխաւորութեամբ: ԺԹ. դարու սկզբնաւորութեան տեղի ունեցած ռուսօսմանեան պատերազմներէն ետք, աւելի մեծ թիւով հայեր հաստատուած են Վրաստանի հարաւային շրջանները: Սակայն, ըստ հայերուն, պատմութեան շատ աւելի վաղեմի շրջաններուն իսկ, իրենք ապրած են այդ տարածքներուն վրայ:

Վրաստանի անկախութիւնը վերացուեցաւ ռուսերու կողմէ 1801ին: Վրացիներն առ այսօր գայրոյթով կը յիշեն Ռուսաստանի այդ քայլը: Ռուսական գաղութատիրական քաղաքականութիւնը կը քաջալերէր փոքրամասնութիւնները, եւ հայերը՝ օգտուելով ասկէ, տնտեսական կարեւոր լծակներու տիրացան՝ մանաւանդ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ: Յարերու իշխանութեան ներքոյ, վրացի ազնուականութիւնն ինքզինք անտեսուած կը զգար, եւ ասիկա հայերու եւ վրացիներու միջեւ ճեղք մը յառաջացուց: Այս վիճակին արձագանգը տակաւին կը յամենայ երկու ժողովուրդներուն միջեւ: 1918ին նոյնիսկ կարճատեւ պատերազմ մը ծագեցաւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Խորհրդային շրջանին, այս հակամարտութիւնը սառած վիճակի մէջ էր, սակայն անիկա վերայայտնուեցաւ համայնավարութեան անկումէն ետք:

Այսօրուան Վրաստանը նոյնիսկ կը նկատուի փոքրիկ կայսրութիւն մը, որ ազգութեամբ վրացիները կը կազմեն բնակչութեան 70 տոկոսը: Խորհրդային Վրաստանին մաս կը կազմէին Աբխազիոյ եւ Աճարիոյ Ինքնավար Հանրապետութիւններն ու Հարաւային Օսեթիոյ Ինքնավար Մարզը: Շատ վրացիներ, - ըսաւ Գոչիկեան, - տակաւին մտավախութիւն ունին են, որ իրենց երկիրը կրնայ օր մը կազմալուծուիլ: Անկախութենէն ետք կազմաւորուած վարչական նոր բաժանումներուն հետեւանքով, հիւսիսի մէջ՝ օսեթներու, իսկ հարաւի մէջ՝ հայերու տոկոսային յարաբերութիւնը նօսրացած է նորաստեղծ վարչական միաւորներուն մէջ: Աւելին՝ վրաց-ռուսական յարաբերութիւնները վատթարացած են 1989էն ի վեր, երբ խորհրդային զօրքերը Թիֆլիսի մէջ սպանցեցին 20 վրացի ցուցարարներ, մեծ մասամբ՝ կիներ եւ մանուկներ: Վրացիները երբեք չեն փափաքիր ռուսական ուղղակի իշխանութեան վերադարձը: Անոնք կը կասկածին, թէ ռուսերն են, որ անջատման կը մղեն ինքնավարութիւն վայելող ժողովուրդները: Ուստի, վրացիները կը պահանջեն, որ էթնիկապէս գաղային շրջաններէն՝ Աբխազիայէն, Աճարիայէն եւ Ջաւախքէն դուրս բերուին ռուսական զինուորական խաբիսները: Ռուսերը հեռու պահելու վրացիներու միակ յոյսը կը կայանայ ԱՄՆի ու Եւրոպական Միութեան հետ սերտ համագործակցութեան,

եւ ի վերջոյ Հիւսիս-Ատլանտեան Ուխտին (ՆԱՌՕ) Վրաստանի անդամակցութեան մէջ: Վրաստանը մեծ խանդավառութեամբ կը մասնակցի ՆԱՌՕի «Գործակցութիւն Յանուն Խաղաղութեան» ծրագրի աշխատանքներուն, եւ այդ առումով վրացի խաղաղապահները վերջերս ծառայեցին Քոսովոյի մէջ՝ քրքրական գումարտակին առընթեր:

Ըստ Գոչիկեանի, Անդրկովկասի մէջ ռուսական դերակատարութեան մասին տրոտոյ տարաբնոյթ գնահատումները ստուեր կը ձգեն Հայաստանի եւ Վրաստանի ներկայ փոխ-յարաբերութիւններուն վրայ: Շատ վրացիներ ընդհանրապէս ռուսական կողմնորոշում ունեցող հայերը կը նկատեն Մոսկուայի հինգերորդ զօրասիւնը: Միւս կողմէ, հայերը Թուրքիան կը նկատեն իրենց գլխաւոր թշնամին, իսկ Ռուսաստանը՝ իրենց ամենավատահետի դաշնակիցը: Հոսկէ կը բխի վրացիները Թուրքիոյ հինգերորդ զօրասիւն նկատելու հայկական հակառակ տեսակէտը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող կեցումաձքներու տարբերութեան երկրորդ պատճառը Գոչիկեան առնչեց այս օրերուն նոր հաստատուող ճանապարհային եւ հաղորդակցութեանց միջոցներուն, ինչպէս նաեւ կազատար եւ քարիտաղար խողովակաշարերու ցանցերուն: Մինչ Հայաստան՝ Ատրպէյճանի հետ հակամարտութեան հետեւանքով, ինքզինք մեկուսացած կը զգայ կառուցման ընթացքի մէջ գտնուող ուժանիւթի խողովակաշարէն, Վրաստան՝ օգտուելով այն հանգամանքէն, որ ինք բախումներ չունի իր անմիջական դրացիներուն հետ, մեծապէս կ'օգտուի եւ դարձած է Կասպիցէն միւնչեւ Սեւ ու Միջերկրական Ծով տարածուող երկրամասի ուժանիւթի փոխադրութեան առանցքը:

Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գոյութիւն ունեցող տարակարծութեան երրորդ կէտը, ըստ Գոչիկեանի, ազգերու ինքնորոշման խնդրին հանդէպ երկու պետութիւններուն հակադիր կեցումաձքն է: Մինչ Հայաստան՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան գծով կը պաշտպանէ վերոյիշեալ կեցումաձքը, Վրաստան՝ նկատի առնելով Աբխազիոյ եւ Հարաւային Օսեթիոյ հետ իր տարակարծութիւնները, ամբողջովին կը պաշտպանէ տարածքային ամբողջականութեան սկզբունքը:

Անկախութենէն ի վեր շարունակուող ռազմական բախումներու եւ տնտեսական տագնապի հետեւանքով, մօտաւորապէս մէկ միլիոն մարդ գաղթած է Վրաստանէն: Անոնցմէ մի քանի տասնեակ հազարը հայեր են: 1989ին Վրաստանի մէջ կ'ապրէին 437 հազար հայեր: Այժմ, անոնց թիւը կը տատանի 250-325 հազարի միջեւ: Սակայն, անոնք՝ ապրելով երկրի տարբեր մասերուն մէջ, չունին միատեսակ քաղաքական աշխարհայեացք: Վրաստանի ամենէն հայահոծ շրջանը Հայաստանի սահմանամերձ Ջաւախքն է, որ միաժամանակ երկրի ամենաաղքատ շրջաններէն է, ուր համարեալ գոյութիւն չունին ենթակառոյցներ եւ պետական ծառայութիւններ: Կարգ մը վրացիներ կը վախճան, թէ ջաւախահայերուն որոշ ձեւի ինքնավարութիւն շնորհելու կոչերը կրնան առաջնորդել անոր, որ Ջաւախքն ալ՝ Վրաստանի միւս ինքնավար շրջաններուն մօտ, կ'եղորոշական պետութեան վերահսկողութենէն անջատուելու ձգտում-

ներ սնուցանէ: Միւս կողմէ, ըստ ջաւախահայերուն, ռուսական ռազմական ներկայութիւնը իրենց բնական շրջաններուն մէջ ապահովութիւն կը ներշնչէ վրացական կամ քրքական որեւէ հաւանական ռոնձգութեան դիմաց: Ռուսական ռազմական խաբիսիսները նաեւ օգտակար են տեղի հայերուն տնտեսական առումով. այնտեղի բանուորներուն ու զինուորագէտներուն մեծ մասը տեղի հայ բնակչութենէն է: Ջաւախքի մէջ որեւէ ռազմական բախում կրնայ վտանգել Պաքու-Ճէյհան քարիդատարին Վրաստանէն անցքը: Սակայն, քարիդատարը՝ երբ սկսի բանիլ, պիտի գորացնէ կեդրոնական իշխանութեան ազդեցութիւնը շրջանին մէջ՝ ի հաշիւ տեղի հայոց: Միւս կողմէ, սակայն, անիկա կրնայ նպաստել նաեւ շրջանին տնտեսական վերելքին:

Իր դասախօսութեան վերջին բաժնով, Գոչիկեան ըսաւ, թէ Արեւմուտքը Վրաստանի վերջին զարգացումները՝ նախկին նախագահ Էտտարտ Շեւարտնաձէի բռնի հրաժարականն ու Միխայիլ Սահակաշվիլիի նախագահ ընտրութիւնը, կը նկատէ նախկին խորհրդային երկիրներու մէջ փտածութեան դէմ պայքարի ու քաղաքացիական հասարակութիւն մը մէջտեղ բերելու համար կարեւոր փորձարկումներ: Մինչ, նախապէս, Սահակաշվիլիի ազգայնական ելոյթները մտահոգութիւն կը պատճառէին հայերուն, նորընտիր նախագահը այժմ կ'ըսէ, թէ Հայաստանի հետ բարելաւուած յարաբերութիւններ գոյացնելը իրեն համար առաջնային տեղ կը գրաւէ: Ան խոստացած է նաեւ նուազեցնել Վրաստանի տարածքով դէպի Հայաստան անցնող տարանցիկ առետուրի վրայ դրուած տուրքերն ու մաքսերը:

Հարց-պատասխանի բաժնով, Գոչիկեան հաւանական նկատեց, որ Պաքու-Ճէյհան քարիտաղարի կառուցումէն ետք, Հայաստան կրնայ շրջափակուիլ Թուրքիոյ կողմէ, բայց անհաւանական նկատեց, որ Վրաստան Հայաստանը ամբողջովին մեկուսացնելու քայլեր առնէ: Արդարեւ, երկկողմանի յարաբերութիւնները կրնան բարելաւուիլ եթէ Ջաւախքի ինքնավարութեան համար հնչող կոչերը փոխարինուին այդ տարածաշրջանին մէջ ընկերային ու տնտեսական բարեփոխումներու պահանջներով: Դասախօսը այս առումով գնահատեց Հայաստանի իշխանութիւններուն իրատես կեցումաձքը:

Ըստ Գոչիկեանի, Շեւարտնաձէ չկարողացաւ Հայաստանի հետ աւելի սերտ կապեր հաստատել որովհետեւ առաւելաբար զբաղած էր Աբխազիոյ, Աճարիոյ եւ Հարաւային Օսեթիոյ ներքին, սուր հարցերով: Բանախօսը յոյս յայտնեց, թէ Սահակաշվիլիի օրով մոր էջ մը կը բացուի հայ-վրացական յարաբերութիւններուն մէջ: Տնտեսական երկկողմանի յարաբերութիւնները կը մնան սահմանափակ, որովհետեւ փոխադարձ առետուրի համար երկու երկիրներուն մէջ չկան բաւարար արժէք ներկայացնող արտադրութիւններ: Մինչեւ Թուրքիոյ հետ իր սահմաններուն բացուիլը, Հայաստանի առետուրը կախեալ պիտի ըլլայ Վրաստանի ճանապարհներէն, թէւ Հայաստան ալ, իր հերթին, Վրաստանի համար կրնայ ծառայել իբր տարանցիկ ճանապարհ դէպի Իրան եւ Շոցի երկիրներ:

Գոչիկեան մերժեց այն վարկածը, թէ գոյութիւն ունի վրացական ազգային ինքնութեան տագնապ մը, սակայն ընդունեցաւ, թէ Թիֆլիսէն դուրս կայ ա-

պահովական պարապ մը: Երոսյա պիտի չարտօնէ Վրաստանի մասնատման որեւէ փորձ, իսկ Ռուսաստան եւս պիտի չուզէ տեսնել մասնատուած Վրաստան մը, որ կրնայ հակա-ռուսական ոյժերուն համար կեդրոնավայրի վերածուիլ: Վրացական իսկական, ամուր պետականութեան մը գոյութիւնը, ի վերջոյ, կախեալ կը մնայ շրջանային եւ միջազգային տարբեր ազդակներէ:

**«Խորհրդանիշերու Օգտագործումը Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան
Ընդունման 1700ամեակի Տօնակատարութեանը Ընթացքին»**

Դասախօս՝ Թալին Տէր-Գրիգորեան

14 Յունուար 2004

Թալին Տէր-Գրիգորեանի դասախօսութիւնը նուիրուած էր Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան իբրեւ պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի առթիւ օգտագործուած խորհրդանիշերուն:

Տէր-Գրիգորեան ճարտարապետութեան Պսակատր Արուեստից վկայականը տիտղոսը ստացած է Հարաւային Քալիֆորնիոյ Համալսարանէն, իսկ ճարտարապետութեան պատմութեան գծով մագիստրոսականը՝ Մասաչուսէցի Արհեստագիտութեան Ինստիտուտէն (MIT): Դասախօսութիւնը ներկայացուցած ժամանակ, ան իր դոկտորական աւարտաճառը կը պատրաստէր MITի ճարտարապետութեան Դպրոցի Պատմութեան, Տեսութեան եւ Քննադատութեան Բաժանմունքին մէջ: Աւարտաճառի նիւթը լուսարձակի տակ կ'առնէ արդի Միջին Արեւելքի ճարտարապետութեան մէջ քաղաքականութեան ու տարածութեան հարցերը: 2000-2002ին, Տէր-Գրիգորեան Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ հիւր դասախօս էր եւ այդ ընթացքին ականատես եւ անձամբ մասնակից եղած է Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի տօնակատարութիւններուն: Այս դասախօսութիւնը փորձ մըն էր քննելու այդ առթիւ օգտագործուած խորհրդանիշերը եւ քննարկելու համայնավար վարչակարգի տարիներուն կանգնեցուած կարգ մը յուշարձաններուն ճակատագիրը յետ-խորհրդային Հայաստանի մէջ:

Յուշարձաններու ուսումնասիրութեան Տէր-Գրիգորեանի տեսական մօտեցումը հիմնուած է ապակառոցողականութեան (deconstructionism) սկզբունքին վրայ, որ յետ-արդիական (postmodern) տեսութեան մէկ ճիւղն է: Այս տեսութեան ռահվիրայ ֆրանսացի Ժաք Տերիտա քննած է լինելութեան հարցը եւ յառաջ քաշած այն վարկածը թէ լինելութիւնը (being) միշտ ալ կ'այլասերի չլինելութեամբ (non-being): Տերիտա այս այլասերումը «հետք» (trace) կ'անուանէ, ըստ որում որեւէ իմաստ երբեք բացարձակ եւ անփոփոխ նշանակութիւն չ'ունենար, այլ յարաշարժ է՝ միշտ կասկածի տակ կը մնայ:

Դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Տէր-Գրիգորեան ներկայացուց Երեւանի կեդրոնական հրապարակին վրայ կանգնեցուած 1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան առաջնորդ Վլատիմիր Լենինի արձանին պատմութիւնը: 1940ականներու սկզբնաւորութեան Սերգէյ Մերգուրովի (1881-1952) կողմէ քանդակուած այս արձանը լաւագոյն նմոյշն է արեւմտեան աւանկարտ

հանրային արուեստին այլընտրանք հանդիսացող ընկերավարական գեր-
յուշարձաններում (hyper-monument): Լենինի արձանը վար առնուեցաւ 1991ին՝
ժողովրդային ցնծութեան ներքոյ, որ այդ քայլին մէջ կը տեսնէր համայնավար
վարչակարգի խորհրդանշական անկումը: Անոնք, որոնք այդ արձանը վար ա-
ռին իր պատուանդանէն, կ'ըսէին, թէ կարելի չէ Լենինը այլ բանի վերածել եւ
թէ այդ քայլը պատմական անխուսափելիութիւն մըն է:

Յուշարձաններու տեղահանման այս քաղաքականութիւնը, անշուշտ, մի-
այն Հայաստանին յատուկ չէր, ըսաւ Տէր-Գրիգորեան: Մինչեւ 1990ականնե-
րու կէսերը, Լենինի հազարաւոր արձաններ վար առնուեցան նախկին խորհր-
դային երկիրներուն մէջ: Դատարկ պատուանդաններու գոյութիւնը Հայաս-
տանի շատ մը քաղաքներուն մէջ ակնյայտ երեւոյթ մը դարձաւ: Դասախօսը՝
մէջբերելով Տարիօ Կամպոնիէն ու Սերկիուշ Միխայլսքիէն, ըսաւ, թէ յուշար-
ձանները՝ իրենց գաղափարախօսական նշանակութեան եւ դիրամտաշէլիու-
թեան հետեւանքով, «առանձնաշնորհեալ» քիրախներ էին յեղափոխական
այդ օրերուն: Արձանի մը «անկումը» կը յառաջացնէր ատելի երկարատեւ
պատմական գործընթաց մը խտացնելու ողջունելի պատրանքը:

Տէր-Գրիգորեան ըսաւ, թէ խորհրդային ժամանակները խորհրդանշող յու-
շարձաններու տեղահանումը ընտրովի էր եւ միաժամանակ ունէր ազգային
հնչելութիւն: Չորօրինակ, հայ համայնավար առաջնորդ Ստեփան Շահում-
եանի արձանները տակաւին կանգուն են Երեւանի եւ Ստեփանակերտի մէջ:
Յամենայնդէպս, յուշարձաններու տեղահանման քաղաքականութիւնը նորու-
թիւն չէր: Երեսուն տարի առաջ, խորհրդային նախկին ղեկավար Նիքիթա
Խրուշչովի վարած «սպաստալինացման» քաղաքականութեան օրերուն եւս,
նման արարքներ կատարուած էին:

1996ին, Լենինի արձանին նոյնքան կոթողական պատուանդանն ալ աս-
տիճանաբար քակուելով վերցուեցաւ Երեւանի կեդրոնական հրապարակէն:
31 Դեկտեմբեր 2000ին, 1700ամեակի հանդիսութիւններու բացման նա-
խօրէին, անոր տեղ կանգնեցուեցաւ վիթխարի խաչ մը՝ դրուագուած 1700 լամ-
բերով: Չեւտեղուեցաւ նաեւ տօնական կարմիր գորգ մը, որ կ'առաջնորդէր դէ-
պի աղանիներով շրջապատուած հսկայական արհեստական մօմը: Յուշար-
ձանի պահպանութեան համար զինուորական պահակ ալ սահմանուեցաւ:

Տէր-Գրիգորեան մատնանշեց, թէ տօնակատարութեան ժամանակ խոր-
հրդային իշխանատրոններուն յաջորդները չկարողացան իրենք զիրենք իրենց
խորհրդային նախորդներէն արմատականօրէն տարբեր միջոցներով ներկա-
յացնել: 2001ի ամանորի նախօրէին, տօնակատարութեան մասնակից Հայաս-
տանի նախագահն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հրապարակ մուտք գոր-
ծեցին այնպէս, ինչպէս համայնավար ղեկավարները կ'ընէին խորհրդային
շրջանի մայիսմէկեան շքերթներուն ժամանակ: Խաչին զազաքը գտնուող ար-
ուեստական մօմի լուսավառումին յաջորդեց գեղարուեստական ճոխ յայտա-
գիր մը՝ բաղկացած դասական եւ ժողովրդական երաժշտութենէ, պարէ եւ աս-
մունքէ: Այս բոլորը տեղի ունեցան հրապարակին հանդիպակաց կողմը՝ Հա-
յաստանի Ազգային Թանգարանի ու Պատկերասրահի շէնքին առջեւ: Այդ շէն-

քին կամարները ծածկուած էին ութ հսկայական պաստառներով, որոնք Թորոս Ռոսլինի (ԺԳ. դար) մանրանկարներուն մեծցուած վերաբրտադրութիւններն էին: Այդպիսով, Ռոսլինի մանրանկարները՝ դուրս գալով իրենց բուն պարունակէն, կ'ընդունէին կիրառական այլ իմաստ: Հայաստանի խորհրդայնացման յիսնամեակի տօնակատարութիւններուն ժամանակ՝ 1970ին, այդ կամարները ծածկուած էին նոյնքան հսկայ պաստառներով՝ կրելով մարքսլենինեան վարչակարգը ներկայացնող պատկերներ: Զոյգ տօնախմբութիւններուն ժամանակ նոյնն էին արտայայտչամիջոցները, ճարտարապետական ենթակառոյցը, գեղարուեստական պաստառները: Միակ փոփոխութիւնը խորհրդանշներն էին:

Ըստ Տէր-Գրիգորեանի, հրապարակի այդ խաչը սոսկ քարոզչական նպատակներու կը ծառայէր: Խաչի նշանակութիւնն աւելի առեւտրական էր, քան՝ գեղագիտական կամ կրօնական: Համարեա բոլոր արուեստագէտները, արուեստաբաններն ու քննադատները, որոնց Տէր-Գրիգորեան հանդիպած է Երեւանի մէջ, քննադատած են այդ խաչը: Իսկ Երեւանի բնակչութեան ոչ-խանդավառ հակազդեցութեան պատճառն այն էր, թէ այդ խաչը հրապարակի վրայ պիտի մնար ժամանակաւորաբար: Եւ վերջապէս, խաչին տեղահանումը՝ Լենինի արձանին պէս, ժողովրդային ցնծութեան ներքոյ տեղի չունեցաւ: Ինչպէս անոր կանգնումի, այդպէս ալ տեղահանման արարողութիւններուն բնակչութեան մասնակցութիւնը արգիլուած էր:

Իր խօսքը շարունակելով, Տէր-Գրիգորեան ընդհանրապէս յուշարձաններու տեղահանման երեւոյթին հակառակ արտայայտուեցաւ: Ան ըսաւ, թէ այդ հարցը յուշարձան մը պարզապէս պահելէն կամ տեղահանելէն աւելի տարբեր պարունակի մը մէջ պէտք է դիտել: Որպէս այլընտրանք, ան առաջարկեց յուշարձանները՝ պահելով հանդերձ, զանոնք ճգնաժամային դրութեան հասցնել, այսինքն՝ զանոնք քննադատել նոյնիսկ երբ դեռ կանգուն են, անոնց մէջ վերջիններուս հեղինակներուն կողմէ յղացուած գաղափարին հականիշը տեսնել: Եթէ հրապարակի վրայ կանգուն որեւէ յուշարձան ժողովուրդի կամ արուեստագէտի մը կողմէ փոփոխութեան ենթարկուի, անիկա անմիջապէս ճգնաժամային իրադրութեան մէջ կը յայտնուի, ըսաւ Տէր-Գրիգորեան: Յուշարձանի հեղինակներն ու անուանումները պէտք է վերանուանումին այնպէս որ անհնար դառնայ այդ յուշարձանի սովորական ու հեզասահ ընկալումը: Հայաստանի պարագային, սակայն, Լենինի արձանին տեղահանումը, ըստ Տէր-Գրիգորեանի, հաւասարագոր էր Հայաստանի խորհրդային ժամանակաշրջանի համեմատաբար բարգաւաճ պատմութեան ժխտման:

Տէր-Գրիգորեան նախընտրելի սեպեց հունգարական տարբերակը, ուր համայնավարական յուշարձանները ի մի բերուելով մայրաքաղաք Պուտափէշթի մէկ արուարձանին մէջ, վերածուած են զբօսաշրջիկները հրապուրող շահութաբեր կեդրոնի: Այս թեմատիկ զբօսայգիին մէջ, քաղաքական այդ խորհրդանշները՝ մերկանալով իրենց նախկին նշանակութենէն, վերածուած են սովորական ցուցանմոյշներու եւ իրենց իմաստը կասկածի տակ առնուած է: Լենին վերածուած է դրամատիքական ապրանքի: Ըստ Տէր Գրիգորեանի,

համայնավարութիւնը քննադատելու աւելի լաւ ձեւ չէր կրնար ըլլալ: Նման վիճակ մը կարելի է նկատել նաեւ Երեսնի Վերնիսաժին մէջ, ուր՝ տնտեսական տագնապի հետեւանքով, ազատ շուկայի վրայ վաճառքի համուած են համայնավարութիւնը խորհրդանշող զանազան իրեր:

Յուշարձաններու հետ կապուած երկու այլ երեւոյթներ նշմարելի են յետ-պատերազմեան Լեռնային Ղարաբաղի մէջ: Առաջինը յուշարձանի վերածուած հրասայերն են: Այդ վայրագութեան գործիքները իմաստափոխուելով վերածուած են պատերազմի որեւէ մէկ յիշարժան դրուագը խորհրդանշող կոթողներու: Հրասայի մը պատուանդանի վրայ բարձրացումը կ'արհամարհէ անկէ անբաժանելի վայրագութեան յատկանիշը եւ հարցականներ կը ստեղծէ յուշարձաններու սովորական դերին՝ գեղագիտական նշանակութեան ընկալումին շուրջ: Այլուր, թողլքուած հրասայեր՝ միաձուլուելով անմիջական շրջապատին, կը վերածուին նոյն այդ վայրագութեան ցաւալի հետքերու: Անոնք ցնցիչ յուշարարներն են նոյն պատերազմին դիտմամբ մոռացութեան մատնուող պահերուն:

Դասախօսը ըսաւ, թէ եթէ ժողովուրդի մը հոգեւոր ժառանգութիւնը պարզապէս տեղահանուի, այդպիսի արարք մը անհնար կը դարձնէ զանիկա քննադատական վերաբերմունքի ենթարկելը, որովհետեւ «դատարկ պատուանդան մը անպայման նոր յուշարձան մը կը հայցէ»: Մինչդեռ եթէ հին յուշարձան մը կանգուն պահուի, ժողովուրդը կրնայ անոր վերաբերեալ իր նորանոր վերիմաստաւորումներով զանիկա ճգնաժամային իրադրութեան հասցնել:

Տէր-Գրիգորեան իր դասախօսութեան աւարտին նշեց, թէ քաղաքային խորհրդանիշերը, ինչպէս հայոց ցեղասպանութեան Ծիծեռնակաբերդի յուշակոթողը, իմաստային բազում շերտաւորումներ ձեռք կը ձգեն: Մարդիկ զանիկա կը վերիմաստաւորեն իւրաքանչիւր Ապրիլ 24ին: Իբրեւ այդպիսին, անիկա ենթակայ կը դառնայ ժողովրդական անվերջ մեկնաբանութիւններու, գեղարուեստական «օրինագանցութիւններու» եւ իշխանութեան նկատմամբ քաղաքական քննադատութեան:

Հարց-պատասխանի բաժինը շարունակուեցաւ վարկազրկուած կամ տապալած իշխանութիւնները խորհրդանշող յուշարձաններու ճակատագրին շուրջ: Տէր-Գրիգորեան կը շարունակէր պնդել յուշարձանները չբանդելու, այլ զանոնք ճգնաժամային իրադրութեան հասցնելու իր տեսակէտը: Ան միաժամանակ ներկայացուց իր դիրքորոշումը, թէ ինք ինչպէս պիտի վերաբերէր Պերլինի Պատին կամ նախկին համայնավար երկիրներու վիճելի յուշարձաններու պարագային:

«Հայոց Զեղասպանութիւնը
Սուրիացիներու Յուշագրութիւններուն Մէջ»
դասախօս՝ Նորա Արիսեան
19 Մարտ 2004

Նորա Արիսեանի դասախօսութիւնը 1915ի հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ սուրիական յուշագրական բնոյթի սկզբնաղբիւրներուն մասին էր:

Արիսեան շրջանաւարտ է Դամասկոսի Համալսարանէն, իսկ իր թեկնածուական աստիճանը ստացած է Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտէն: Ներկայիս, ան կը պաշտօնավարէ Դամասկոսի մէջ Հայաստանի դեսպանատունէն ներս: Հեղինակած ու թարգմանած է հայոց ցեղասպանութեան մասին սուրիական սկզբնաղբիւրներու շուրջ եւ այլ թեմաներով մի քանի հատորներ: *Հայկական Արիաւիքները Սուրիական Մոքին Մէջ. Սուրիացի Մտաւորականներու Կեցուածքը Հայոց Զեղասպանութեան Հանդէպ* արաբերէն գրքին (Պէյրութ, 2002) մէջ, օրինակ, Արիսեան վերլուծած է սուրիացի 43 մտաւորականներու (պատմաբաններ, գրողներ, լրագրողներ, քաղաքական դէմքեր, եւն.) տեսակէտն ու վերաբերմունքը հայոց ցեղասպանութեան հանդէպ: Վերջիներս, գրեթէ ամբողջութեամբ, կը դատաւարտեն Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն հայոց վրայ ի գործ դրուած ջարդերը:

Արիսեան իր դասախօսութեան սկզբնաւորութեան շեշտեց սուրիական փաստաթուղթերու եւ պարբերականներու կարեւորութիւնը հայկական ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան համար: Ըստ իրեն, այս փաստաթուղթերուն նշանակութիւնը ցարդ բաւարար չափով չէ գնահատուած ցեղասպանութիւնն ուսումնասիրողներուն կողմէ՝ մանաւանդ եթէ այդ հետաքրքրութիւնը բաղդատենք եւրոպական եւ ամերիկեան կառավարութիւններուն, կազմակերպութիւններու եւ անհատներու տրամադրած տեղեկութիւններուն շուրջ գոյացած ուշադրութեան հետ:

Արիսեան ըստ, թէ Ի. դարու սկզբնաւորութեան Սուրիա անկախ եւ ինքնիշխան տէրութիւն մը չէր. հետեւաբար, գոյութիւն չունին պաշտօնական եւ դիւանագիտական փաստաթուղթեր, որոնք արտացոլեն ընթացքի մէջ եղող հայոց ցեղասպանութեան հանդէպ Սուրիոյ պաշտօնական դիրքորոշումը: Այդ պատճառով, սուրիացիներու յուշագրութիւններն ու բանաւոր տեղեկութիւնները սովորականէն աւելի կը կարեւորուին, որովհետեւ կ'օգնեն հասկնալու ջարդերուն ու տեղահանութեան նկատմամբ ժողովրդական կեցուածքը: Այս աղբիւրները կենսական են նաեւ այն առումով, որ ի յայտ կը բերեն ցեղասպանութեան դրդապատճառներուն ու գործադրութեան մասին արաբական տեսակետը:

Արիսեան նշեց, թէ ժամանակակից սուրիացի արաբներու մեծամասնութիւնը ցաւակից է ցեղասպանութեան ընթացքին հայերու կրած հալածանքներուն: Այս դիրքորոշումը մասամբ պայմանաւորուած է այն փաստով, որ Օսմանեան Կայսրութեան փան-թուրանական քաղաքականութիւնը, որ կը միտէր

բռնի քրքացնել կայսրութեան ոչ-թուրք տարրերը, կը տարածուէր նաեւ արաբներու վրայ: Ըստ արաբ մտաւորականներու, երիտթուրքերու կողմէ իրագործուած ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան նախապէս գործադրած հակահայ ջարդերուն եւ վայրագութեանց տրամաբանական վախճանն էր:

Հայոց ցեղասպանութեան մասին սուրիական աղբիւրները, ըստ Արիստեանի, կը դասատրուին հետեւեալ ընդարձակ խմբաւորումներուն մէջ.-

Ա. Սուրիոյ տարածքին կամ արտասահմանի մէջ սուրիացիներու կողմէ հրատարակուած թերթեր: Արիստեան յայտնաբերած է 500 յօդուած՝ լոյս տեսած 1877-1930ին, քաղաքական 33 պարբերականներու մէջ, որոնք լայնօրէն կ'արձագանգեն հայ ժողովուրդին առնչուող եղելութիւններու եւ յատկապէս անոնց կրած տառապանքներուն: (Այս յօդուածները՝ մէկ հատորի մէջ խմբաւորուելով, յետագային հրատարակուեցան Պէյրութի մէջ):

Բ. Ականատեսներու բերանացի վկայութիւններ: Արիստեան արձանագրած է արաբ 25 ականատեսներու վկայութիւնները, բոլորն ալ ծնած 1880-1919 ժամանակամիջոցին: Անոնցմէ մաս մը հայ տեղահանեալ կիներու զաւակներ են: Անոնց հայթայթած տուեալները արժէքաւոր են այն առումով, որ տեղեկութիւններ կու տան այն վայրերուն մասին ուրկէ տեղահանուած են հայերը, ինչպէս նաեւ կ'ուրուագծեն սուրիացիներու եւ հայ տեղահանեալներու յարաբերութիւնները:

Գ. Եղեռնին ականատես արաբ ցեղախումբերու ժառանգներուն հաղորդած բանաւոր վկայութիւնները: Արիստեան նկարագրեց իր հարցազոյցները 1915ին Սուրիոյ Սապխա շրջանի (Ռաքքայէն 40 քիլոմէթր հարաւ-արեւմուտք) կառավարիչին, Ալ-ժարպա արաբ ցեղախումբի առաջնորդին, քրտական Ալ-Մալլա ցեղային դաշնակցութեան պետին զաւակներուն, ինչպէս նաեւ գրող Ապտ Ալ-Մալամ Ալ-Ռուճայիի հետ, որուն զիտապետ հայրը 1915ին Ռաքքայի շրջանի տեղահանութեան կառավարիչներէն մին եղած է:

Դ. Քաղաքական, մշակութային եւ հանրային այլ դէմքերու հրատարակուած յուշերը: Վերջիններու քննարկումը կազմեց Արիստեանի դասախօսութեան վերջին եւ ծաւալուն բաժինը:

Արիստեան նշեց, թէ գրող եւ քաղաքական գործիչ Ֆախրի Ալ-Պարուտիի (1889-1966), յեղափոխական գործիչներ Ֆաուզի Ալ-Քաուքճիի եւ Ահմատ Քատիի (1893-1958), օսմանեան դիւանագետ Ամին Արսլանի (1893-1958) հրատարակուած յուշերը հայերուն մասին սոսկ հարեւանցի նշումներ կ'ընեն, երբ անոնք կը գրեն օսմանեան իշխանութեան վերջին տարիներուն երիտթուրքերու կառավարութեան յատկանիշներուն մասին: Դասախօսը առաւելաբար ծանրացաւ քաղաքական գործիչ Ֆարէս Ալ-Խուրիի (1877-1962), իրաւաբան եւ քաղաքական գործիչ Ֆայէզ Ալ-Դըսէյնի (1883-1968), ինչպէս նաեւ մշակութային եւ հանրային գործիչ Մուհամմատ Քուրտ Ալիի (1876-1953) գործերուն վրայ: Ալ-Խուրի երկար յամեցած է իր պաշտօնակից հայ երեսփոխաններ Գրիգոր Զոհրապի եւ Վարդգէսի սպանութիւններուն եւ օսմանեան խորհրդաբանին վրայ այդ ռճիրին անդրադարձին վրայ: Ալ-Դըսէյն՝ երիտթուրքերու վարչակարգին դէմ ըլլալուն պատճառով, պատերազմի տեւողութեան, ատեն

մը բանտարկուած է, հուսկ՝ փախչելով միացած Շերիֆ Ալ-Հիսէյնի ապստամբ զօրքերուն: Հայկական կոտորածներուն եւ տեղահանութեան մասի Ալ-Դըսէյն ունի մի քանի աշխատութիւններ, որոնցմէ ամենայատկանշականը «Հայաստանի Ջարդերը» վերնագրեալ յօդուածաշարքն է, որ առաջին անգամ հրատարակուած է եգիպտական *Ալ-Մուքաթթամ* պարբերականին մէջ, ապա՝ լոյս տեսած 62 էջոց գրքոյկի տեսքով: Քուրտ Ալի՝ իր խմբագրած կարգ մը գիրքերուն մէջ, նոյնպէս նկարագրած է հայոց ցեղասպանութիւնը եւ բռնագաղթը դէպի Սուրիա, ինչպէս նաեւ փորձած է վերլուծել հայ գաղթականներու իրենց նոր միջավայրին համակերպելու կարելիութիւնները: Վերջապէս, Արիստեան անդրադարձաւ նաեւ մէկ այլ սուրիացի գրողի՝ Եուսէֆ Ալ-Հաքիմի (1879-1979) յուշերուն՝ *Սուրիան եւ Օսմանեան Ժամանակաշրջանը*, ուր կը նկարագրուին 1909ին Կիլիկիոյ եւ արդի Սուրիոյ հիւսիսային շրջաններուն մէջ հայերու դէմ գործադրուած կոտորածները՝ Սուլթան Ապտիլիսամիտ Բ-ը իբր մեծատէր վերահաստատելու հակա-յեղափոխական ձախտող շարժումին ընթացքին:

Դասախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Արիստեան ընդունեցաւ, թէ երիտասարդ սուրիացի արաբները ընդհանրապէս տեղեակ չեն իր նշած աղբիւրներէն ու անոնց բովանդակութենէն: Սակայն, ան յոյս յայտնեց, թէ հայեր կը շարունակեն այս առնչութեամբ անհրաժեշտ գիտելիքներ տարածել եւ համապատասխան հայանպաստ հանրային կարծիք ստեղծել:

**«Հայոց Գեղասպանութիւնն Ու Զանգուածային
Ջարդարարութիւններու Ուրացման Համեմատական Երեսակները»
Դասախօս՝ Հենրի Թերիօ
30 Ապրիլ 2004**

Հենրի Թերիօ Հայկագեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ հաւաքուած հանրութեան առջեւ ներկայացուց այլազան քաղաքական հոսանքներու եւ անոնց ձայնակցող մտաւորականութեան կողմէ 1915ի հայոց ցեղասպանութեան ու զանգուածային այլ ջարդարարութիւններու ուրացման ռազմավարութեանց համեմատական երեսակները:

Թերիօ փիլիսոփայութեան դոկտորի տիտղոսը ստացած է Մասաչուսէցի Համալսարանէն: Ան ներկայիս ԱՄՆի Մասաչուսէցի նահանգին մէջ Ուսքըրի Նահանգային Քոլէճէն ներս փիլիսոփայութեան օգնական փրոֆէսոր է, ինչպէս նաեւ նոյն համալսարանի Մարդկային Իրաւանց Կեդրոնի համակարգողը: Իր ուսումնասիրութիւնները առաւելաբար կը շօշափեն ցեղասպանութեան, ազգայնականութեան եւ պատմութեան փիլիսոփայութեան վերաբերող միւլթեր՝ յատուկ շեշտ դնելով ցեղասպանութեան ուրացման հարցերուն վրայ:

Թերիօ նախ ուրուագծեց Թուրքիոյ պետութեան աշխոյժ քաջալերանքն ու հովանաւորութիւնը վայելող հայոց ցեղասպանութեան ուրացման գործընթացի հիմնադրոյթները: Միայն ԱՄՆի մէջ, Թուրքիա տարեկան միլիոնաւոր տոլար-

ներ կը ծախսէ իր ուրացման արշաւին համար՝ պաշտօնի կոչելով լոպխսքներ (ինչպէս, օրինակ, Պոպ Լւիսիկսքըն ու Սթիւրն Սոլարզ), որպէսզի դէմ դնեն Քոնկրէսի կողմէ հայկական ցեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ որեւէ հնարաւոր օրինագիծի, եւ վարձելով հանրային յարաբերութեանց ընկերութիւններ, որպէսզի Թուրքիոյ տեսակէտը տարածեն: Անքարա կ'օգտագործէ նաեւ իր դիւանագիտական անձնակազմը, կը ֆինանսաւորէ զանազան նախաձեռնութիւններ, կը հրատարակէ ցեղասպանութիւնն ուրացող գիրքեր, որոնք ձրիաբար կ'ուղարկուին դպրոցներու եւ պարբերականներու խմբագրութիւններուն: Երբ Ֆրանսայի խորհրդարանը կը քուէարկէր հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման օրինագիծը, Թուրքիա սպառնաց ֆրանսական ընկերութիւնները զրկել միլիարատր տոլարներ արժող գործարքներէ: Թերիօ եզրակացուց, թէ նկատի առնելով «հայոց ցեղասպանութեան ուրացման բացայայտ արշաւը, վերջինիս տարողութիւնն ու պետական հովանաւորութիւն վայելելը, կարելի է զանիկա թերեւս դասել իբրեւ ուրացման քաղաքականութեան ամենայաջող օրինակը»:

Թերիօ մատնանշեց, թէ թրքական այս արշաւը բոլոր մակարդակներու վրայ է: Ըստ երեւոյթին, ան կ'ընդգրկէ ուրացման մմանատիպ փորձերու բոլոր ընդհանուր յատկանիշերը, ներառեալ՝ պետական հովանաւորութիւն, ինչպէս նաեւ լրատուական, կրթական ցանցին ու քաղաքականութեան աշխարհին ուղղութեամբ շեշտադրուած կեդրոնացում: Թերիօ նշեց, թէ հայոց ցեղասպանութիւնը մերժող ամերիկացի պատմաբան Հիթ Լորիի նշանակումը իբր Փրինսթըն Համալսարանի մնայուն դասախօս ցոյց կու տայ, թէ ուրացողոյներու սայլին լծուիլը երբեմն ունի իր դրական հատուցումը: Հետեւաբար, ուրացման դէմ պայքարը պէտք է յարատեւ ըլլայ, որովհետեւ այս կապակցութեամբ դրական ձեռքբերումները յաճախ կը հակակշռուին ժխտական զարգացումներով:

Հաստատելէ ետք, թէ թրքական ուրացման արշաւը զանգուածային ջարդարարութիւններու ուրացման միակ պարագան չէ, Թերիօ կանգ առաւ երկու այլ օրինակներու վրայ: Առաջինը, ճափոնական զինուորականութեան ի գործ դրած խժոժութիւններն էին Արեւելեան Ասիոյ մէջ 1931-1945ին, ներառեալ՝ Նանքինի կոտորածը՝ 1938ին, ուր ամենայն դաժանութեամբ զոհ զացին Ազգայնական Չինաստանի մայրաքաղաքին 600 հազար բնակիչներէն 100-260 հազարը: Թէեւ ճափոնական կառավարութիւնը այս կոտորածին հետ իր բանակին ունեցած առնչութիւնն ապացուցող փաստաթուղթերուն մեծ մասը այրելով փճացուցած է, մեծ թիով անուղղակի ապացոյցներ տակաւին կը պահպանուին, որոնք՝ ի մի բերուելով, օգտագործուած են ճափոնցի ուսումնասիրողներու կողմէ: Կան նաեւ վկայութիւնները արեւմտեան ականատեսներու, որոնցմէ շատեր փորձած են ապաստարան հայթայթել ճափոնցիներէն փախուստ տուողներուն: Այսուհանդերձ, տուեալ կոտորածն ու պատերազմի ժամանակ ճափոնցիներու գործադրած վայրագութիւնները ուրանալու ալիքը աւելի հզօրացաւ Պաղ Պատերազմի աւարտէն ետք: Այդ ուրացումը ինքնին պետական հովանավորութիւն չի վայելեր, բայց շատ մը ճափոնցի բարձրաստիճան իշխանաւորներ, ներառեալ Թոքիոյի այժմու քաղաքապետը եւ կրթական

նախարարութեան կարգ մը պաշտօնեաներ կ'ան ուղղակի ուրացողներ են, կ'ան ուրացումի կողմնակիցներ: Ուրացողներ կ'ան նաեւ Ճափոնի համալսարանական դասախօսներու շարքին, ներառեալ՝ Թոքիոյի հռչակաւոր համալսարանին մէջ: Այդ ուրացողները միաժամանակ ջատագովներն են Ճափոնի պետական վարչաձեւի վերառագման քննարկներուն: Անոնք Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Ճափոնի պարտութիւնն ու Ճափոնի հասցէին վայրագութիւններ կատարած ըլլալու ամբաստանութիւնները Ասիոյ մէջ Ճափոնի ուժական ներկայութիւնը վերահաստատելու ջանքերուն դէմ ցցուած հիմնական խոչընդոտը կը նկատեն: Նշմարելի է, ըսաւ Թերիօ, անոնց կատարելագործուած արշալին ձգած նկատելի ազդեցութիւնը երիտասարդութեան վրայ: 2001ին, ուրացողները փորձեցին Ճափոնի դպրոցներուն մէջ որդեգրել տալ մօր դասագիրքեր, որոնք կը ցոլացնէին իրենց տեսակէտը: Այս փորձը այլազան տեղեր բախեցաւ անհատ քաղաքացիներու ընդդիմութեան: Սա ցոյց կու տայ, ըսաւ Թերիօ, թէ Ճափոնի բնակչութեան մէջ ուժգնօրէն առկայ է զանգուածային ջարդարարութիւնները ընդունելու պատրաստ զանգուած մը, երեւոյթ մը, որ կը բացակայի Թուրքիոյ մէջ:

Թերիօ անդրադարձաւ նաեւ այն 200 հազար ասիացի եւ կարգ մը հոլանտացի կիներու եւ աղջիկներու դաժան փորձառութեան, որոնք ճափոնցի զինուորականութեան կողմէ կ'օգտագործուէին իբր սեռային ստրկուիչներ: Անոնցմէ շատեր շաբաթը վեց օր եւ օրական երեսուն անգամ կը բռնաբարուէին: Շատերը քանի մը ամիս միայն կրնային տոկալ, մինչ ուրիշներ պատերազմի աւարտին կոտորուեցան, որովհետեւ ճափոնական կառավարութիւնը կը վախճնար, թէ այս հարցը կրնայ եւս պատերազմական ռճիրներու յատուկ դատաքննութեան դուռ բանալ: Այլ առարկութիւններու կողքին, ուրացող պատմաբանները ռճիրներու յարաբերականութեան սկզբունքին կը դիմեն՝ թերաթեւորելու համար այս կանանց ներկայացուցած վկայութեանց հաւաստիութիւնը:

Թերիոյի երկրորդ օրինակը ԱՄՆի մէջ ուրացման փորձերուն առնչուած էր: Նէօ-նացիներու կողմէ Երկրորդ Աշխարհամարտի ընթացքին հրեաներու ողջակիզումը ուրանալու փորձերուն համառօտակի անդրադառնալէ ետք, Թերիօ ըսաւ, թէ «հայոց ցեղասպանութեան ուրացման կողքին, ուրացման միւս լուրջ երեւոյթները առնչուած են նոյնիմքն ԱՄՆի կողմէ անցեալին ու ներկայիս ի գործ դրուող արարքներուն»: Ան պատճառաբանեց, թէ «ԱՄՆ հիմնուած է ցեղասպանութեան ու ստրկավաճառութեան շնորհիւ»: Թերիոյի կիզակէտը ամերիկացի բնիկներու ցեղասպանութիւնն էր: Ան ըսաւ, թէ եւրոպացիներու ներհոսքէն առաջ, ԱՄՆի այժմու տարածքին վրայ կ'ապրէին մօտաւորապէս ինն միլիոն բնիկներ: 1890ին, ԱՄՆի կառավարութիւնը ընդունեցաւ, թէ ընդամենը 200 հազար բնիկներ ողջ մնացեր էին: Թերիօ նշեց, թէ բնաջնջման միտող տարագրութիւնները բնիկներէն ձերբազատելու լաւագոյն միջոցն էին, ինչպէս որ պատահեցաւ Չերոքի եւ Նաւախօ ցեղախումբերուն պարագային: Իրենց վերաբնակեցման կայաններուն մէջ իսկ, զանոնք սովամահութեան դատապարտող պայմաններ ստեղծուած էին: Շատեր կը մահանային հիւանդութիւններէ, որովհետեւ չափազանց անօթի ու տկար էին: Այսուհան-

դերձ, բնիկ ամերիկացիներու ցեղասպանութեան ուրացումը տակաւին շատ ուժեղ է: Ան կը գործէ զանցառութեան սկզբունքով, այսինքն՝ մարդիկ պարզապէս կը մերժեն խօսիլ այդ մասին: 1992ին՝ Ամերիկեան ցամաքամասի յայտնագործութեան 500ամեակի տօնակատարութիւններուն ժամանակ, բնիկներու ոչնչացումը ազատ քննարկումի նիւթ դարձնելու կոչ ընող թերթերու խմբագրականները ենթարկուեցան ուժգին հակադարձութեան: Նախորդ տասնամեակին ալ շարունակուեցան ժխտումի այս փորձերը, եւ ուրացողները կը փորձեն բնիկներու բնաջնջումը սոսկ դժբախտութիւն համարել: Նոյնիսկ երբ բնիկ ամերիկացիներ՝ իրենց նախնիներուն ստորագրած դաշնագիրերու խախտումի պատճառաբանութիւններով կը փորձեն վերատիրանալ իրենց նախնիներուն կորսնցուցած հողերուն, ամերիկեան դատարանները պարզապէս կ'անտեսեն այս հայցերը: Աւելին, երբ Ի. դարուն, բնիկներու վերաբնակեցումը վայրերէն իւրանիւմ յայտնաբերուեցաւ, կառավարութիւնը՝ ազգային ապահովութեան պիտակին տակ, առանց բաւարար հատուցման ձեռք դրաւ իւրանիւմի այդ պաշարներուն վրայ:

Ապա, Թերիօ մատնանշեց ցեղասպանութեան ուրացման մէկ քանի այլ պարագաներ: Օրինակ, Ի. դարու առաջին տասնամեակին Հարաւ-Արեւմտեան Ափրիկէի մէջ (ներկայիս՝ Նամիպիա), գերմանացիներու կողմէ իրագործուած հերերօներու ցեղասպանութիւնը տակաւին կ'անտեսուի գերմանացի եւ այլազգի պատմաբաններէն: Հերերօները մերժեցին լքել իրենց հողերը ու դիմադրեցին գերմանացի գաղութարարներու ծաւալապաշտ քաղաքականութեան, սակայն անոնք պարտուեցան եւ 80 հազար հերերօներէն միայն 10-15 հազարը կրցան ջարդերէն խուսափիլ: Անոնց ժառանգորդներուն ցեղասպանութեան ճանաչումի եւ հատուցումի կոչերը անտեսուած են: Նորագոյն ժամանակներուն ալ, Ինտոնեզիոյ, Աւստրալիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ, ԱՄՆի եւ այլ կառավարութիւններ ուրացան 1975ին Արեւելեան Թիմոր ինտոնեզիական ներխուժումին ընթացքին կատարուած խժոժութիւնները: Այդ կառավարութիւնները կ'առաջնորդուէին շրջանին մէջ գտնուող քարիւղի հարուստ պաշարներէն օգտուելու եւ Պաղ Պատերազմի օրերուն Ինտոնեզիոյ բարեկամութիւնը չկորսնցնելու շարժառիթներով: ԱՄՆը Ինտոնեզիոյ զինոյթի գլխաւոր մատակարարն էր եւ ձախողութեան մատնեց Արեւելեանի Թիմորի հարցը Միաւորուած Ազգերու Կազմակերպութենէն (ՄԱԿ) ներս քննարկելու բոլոր փորձերը: Վերջապէս, ՄԱԿը, ԱՄՆը, Ֆրանսան, Պելճիքան եւ ուրիշներ 1994ին քողարկեցին Ռուանտայի մէջ պատահող ցեղասպանութիւնը: ՄԱԿի կեղքոնատելին անպատասխան թողուց Ռուանտայի մէջ գործող ՄԱԿի խաղաղապահ ոյժերուն թուաքանակը աւելցնելու տեղոյն վրայ գտնուող իր անձնակազմին կոչերը: Յեղասպանութիւնը սկսելէն ետք իսկ, ամերիկեան լրատուամիջոցները զայն ներկայացուցին իբր միջ-ցեղային բախումներ եւ ո՛չ թէ որպէս կազմակերպուած ցեղասպանութիւն՝ ոճիւր իրագործող եւ անոր զոհ գացող յստակօրէն տարանջատուող կողմերով: Լոկ 100 օրուան ընթացքին 800 հազար մարդ սպանուեցաւ Ռուանտայի մէջ:

Թերիօ եզրափակեց իր դասախօսութեան առաջին բաժինը ըսելով, թէ անցեալի եւ ներկայի ցեղասպանութիւնները ուրանալը ծնունդ կու տայ նոր ցեղասպաններու յառաջացման: «Ուրացումի ոյժը եւ դէպի ուրացում մղուելու մեր պատրաստակամութիւնը թերեւ թոյլ կու տան մեզի մտածելու, թէ ցեղասպանութիւն կրկին չի պատահիր եւ թէ մենք որեւէ պատասխանատուութիւն չունինք այդ առնչութեամբ», - մատնանշեց Թերիօ:

Թէւ իւրաքանչիւր ցեղասպանութիւն ունի իր առանձնայատկութիւնները, Թերիօ նշեց թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ուրացման գործընթացները շատ նման են: Ուրացողները կրկին ու կրկին կը գործածեն միեւնոյն պատճառաբանութիւնները: Դասախօսութեան երկրորդ ու վերջին բաժնին մէջ, Թերիօ ներկայացուց այդ պատճառաբանութիւններէն մաս մը.

ա. «Զաղաքացիական պատերազմ»ի թեզը, թէ չկան ոճրագործ եւ զոհ խումբեր, այլ երկու կողմերն ալ իրարու դէմ կը կռուին:

բ. Մեղադրել նոյն ինքն զոհերը, թէ վերջիններուս գործունէութիւնն ու վարուելակերպը սկզբնապատճառը հանդիսացան վայրագութեանց:

գ. Ոճրագործ խումբին կողմէ կեղոյնացեալ ծրագրի մը կամ միտումի չգոյութիւնը, այսինքն՝ իբրեւ թէ վայրագութեան արաքները կանխամտուածուած չէին:

դ. «Պատերազմական փրփականտ»ի առարկութիւնը, թէ պատերազմի ժամանակ ոճրագործ կողմին թշնամիները կը չափազանցէին եւ նոյնիսկ ապացոյցներ կը հնարէին, որպէսզի իրենց օգտին ծառայող հանրային կարծիք մը գորաշարժի ենթարկեն:

ե. «Թիւերու խաղ»ը, որու համաձայն կը չարափոխուին ցեղասպանութենէն առաջ տուեալ տարածաշրջանի բնակչութեան, զոհերու թիւերն եւ վերջիններուս մահուան դրդապատճառները: Այս առարկութիւնը առանձինն բաւարար չէ, ըսաւ Թերիօ, բայց կրնայ ազդու ըլլալ այլ պատճառաբանութիւններու հետ միատեղ:

զ. «Ամբաւարար ապացոյց»ի վարկածը, զոր պաշտպանելը, սակայն, պատմական նոր ուսումնասիրութիւններու լոյսին տակ, հետզհետէ աւելի դժուար կը դառնայ:

է. «Սահմանումներու խնդիր»ի, այսինքն՝ առարկութիւններ, թէ տուեալ զանգուածային վայրագութիւնները չեն համապատասխաներ ՄԱԿի կողմէ 1948ին որդեգրուած «ցեղասպանութիւն» եզրի սահմանումին: Երբեմն արարքին սահմանումը կը խեղաթիւրուի, որպէսզի ուրացողը հասնի իր նպատակին: Թերիօ առարկեց, սակայն, թէ «երբ մեծաթիւ մարդիկ անարդար կերպով սպանուած են կառավարութեան մը կողմէ, դէպքին պիտակումը այդքան ալ էական չէ»: Սահմանումներու կառչող ուրացողները հարցը կը փորձեն ներկայացնել այսպէս. «Եթէ կատարուածը ցեղասպանութիւն բառով չի սահմանուիր, ուրեմն մենք պէտք չէ հոգ ընենք կատարուած վայրագութիւններուն մասին»:

Բանախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի աշխոյժ բաժնին մէջ, Թերիօ անձկութեամբ ըսաւ, թէ «մարդկային իրաւանց հարցերու մասին հրապարակային բանավեճը ԱՄՆի մէջ եւ այլոց կողմէ յստակօրէն կ'օգտագոր-

ծուի մարդկային իրատուքներ բռնաբարելու համար»։ Ան ըսաւ, թէ ԱՄՆ-ի մէջ եւ այլուր մարդիկ կը յոխորտան, թէ իրենք բնաւ չեն ազդուի փրփականտէ եւ անոնք չեն անդրադառնար, թէ իրենց մտածումը ըստ էութեան կը խեղափոխուի շատ մը ձեւերով։ Ուստի, անոնք իրենց մատուցուածին նկատմամբ քննադատական վերաբերմունք չեն ցուցաբերեր։ Թերիօ ըսաւ նաեւ, թէ այս նիւթով զիրքի մը վրայ կ'աշխատի։

Թերիօ Լիբանան կը գտնուէր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Լիբանանահայ Աւանդներու Ակումբին հրաւերով։ Իր այս առաջին այցելութեան ընթացքին, ան՝ Հայկազեան Համալսարանէն բացի, հայոց ցեղասպանութեան նիւթին առնչուած հրապարակային դասախօսութիւններ տուաւ նաեւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին, Յակոբ Տէր-Մելքոնեան քատերասահին եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ։

**«Թորոս Թորամանեանի Աւանդը
Հայ Ճարտարապետութեան Ուսումնասիրման Մէջ»
դասախօս՝ Մերի Դանիէլեան
10 Յունիս 2003**

Ճարտարապետ Մերի Դանիէլեան Յունիս ամսուն Պէյրութ այցելեց՝ Լիբանանի Հայ Արհեստավարժներու (Ճարտարագէտներ եւ Ճարտարապետներ) Միութեան՝ Հայճարի նախաձեռնութեամբ։ Այդ միջոցին, ան երկու հրապարակային դասախօսութիւններ տուաւ՝ Հայկազեան Համալսարանին մէջ, որոնցմէ առաջինը Թորոս Թորամանեանի մասին էր։

Դանիէլեան շրջանաւարտ է Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտէն։ 1973էն ետք, ան աշխատած է Խորհրդային Հայաստանի Շինարարութեան Նախարարութեան մէջ՝ իբր պատմական յուշարձաններու վերականգնումի մասնագէտ։ Ապա, աշխատանքի անցած է Պատմական Յուշարձանների Պահպանման Հայկական Ընկերութեան մէջ։ Դանիէլեան մասնակցած է Հայաստանի մէջ բազմաթիւ պատմական յուշարձաններու՝ ինչպէս Գառնիի, Մակարավանքի, Գօշավանքի, Զուարթնոցի եւ Նորավանքի վերականգնման աշխատանքներուն։ 2003էն սկսեալ, ան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ճարտարապետա-Շինարարական Բաժնի ծրագրի տնօրէն է։ Միաժամանակ, ան հեղինակ է վերոյիշեալ վերականգնողական աշխատանքներուն մասին շարք մը գիտական աշխատութիւններու։

Դանիէլեան նախ ներկայացուց Թորամանեանի կենսագրութիւնը, զայն համարելով տաղանդաւոր արուեստագէտ եւ տեսաբան, որ աշխարհին ծանօթացուց հայկական ճարտարապետութիւնը։ Թորամանեան ծնած է Շապին Գարահիսար, 1864ին։ Ան շրջանաւարտ է Կ. Պոլսոյ Գեղարուեստից Լիսէն, զոր ասարտել է ետք, Պոլսոյ, Պոլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ կառուցած է հանրային կառոյցներ եւ հարուստներու առանձնատներ։

Դանիէլեան նշեց, թէ հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան նուիրուած գիտական աշխատութիւններու սակաւութիւնը մտահոգած է

Թորամանեանը՝ նոյնիսկ անոր աշակերտական օրերէն: 1902ին, փարիզաբնակ Կարապետ Պասմանեանի առաջարկին ընդառաջելով, Թորամանեան միացաւ այդ շրջանին Ռուսական Կայսրութեան մաս կազմող միջնադարեան Անի քաղաքին մէջ պեղումներ կատարող արշաւախումբին, որ կը ղեկավարէր ռուս կովկասագէտ Նիկողայոս Մառը: Թորամանեան հիացած էր իր տեսածներէն: Աւելի ուշ, ան իր գրառումները ներկայացուց վիեննաբնակ փրոֆեսոր Եռզէֆ Ստրժիկովսկիին: Վերջինս 1918ին գերմաներէնով հրատարակեց *Հայոց ճարտարապետութիւնը եւ Եւրոպան* երկհատոր ուսումնասիրութիւնը՝ ընդգծելով Թորամանեանի ներդրումը անոր պատրաստութեան մէջ: 1921ին, Անին կցուեցաւ Թուրքիոյ, եւ Թորամանեան այլեւս չկարողացաւ Անի վերադառնալ՝ շարունակելու իր պեղումները: 1925ին, ան Ստրժիկովսկիէն պահանջեց վերադարձնել իր գրառումները, բայց ապարդիւն:

1923ին, երբ հիմնուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանութեան Կոմիտէն, Թորամանեան դարձաւ անոր գլխաւոր մասնագէտը եւ մասնակցեցաւ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի կարգ մը մասերու վերականգնումի աշխատանքներուն: Ան նաեւ պատրաստեց Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի ճարտարապետութեան Բաժնի գոյքացանկը: Թորամանեան մահացաւ 1934ին: Անոր հրատարակուած գործերէն են ուսումնասիրութիւններ Զուարթնոցի, Գազկաշէնի, Տեկորի եւ Երեւոյքի եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ Արագածոտնի եւ Շիրակի շրջաններու պատմա-մշակութային յուշարձաններուն մասին:

Դասախօսութեան երկրորդ բաժինը նուիրուած էր Զուարթնոցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տաճարի ուսումնասիրութեան աշխատանքներուն Թորամանեանի բերած նպաստին: Ըստ դասախօսին, Զուարթնոցը միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետութեան գլուխ գործոցն է: Ան բացատրեց, թէ «Զուարթնոց» բառը կը նշանակէ «հրեշտակներու բնակարան»: Եկեղեցին կառուցուած է Ներսէս Գ. Տայեցի կաթողիկոսին կողմէ՝ 645-662ին, երբ Հայաստան կ'ենթարկուէր արաբական առաջին արշաւանքներուն: Կ'ըսուի, թէ տաճարը կառուցուած է այն վայրին մէջ, ուր Հայաստանը քրիստոնեայ պետութիւն հռչակած Տրդատ Գ. արքան հանդիպած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին, երբ վերջինս դուրս կը բերուէր Խոր Վիրապէն: Սինչեւ Է. դար, նոյն վայրին մէջ կանգուն եղած է փոքր եկեղեցի մը: Ներսէս Գ.ի նախնական ծրագիրը եղած է ոչ միայն նոր ու աւելի մեծ եկեղեցիի մը կառուցումը, այլ՝ նաեւ մօտակայ քաղաքի մը հիմնադրումը: Իր ծրագրին վերջին մասը չիրականացաւ:

Զուարթնոցի տաճարը ունի երկու խորան, որոնցմէ մին կառուցուած է 652ին՝ բիզանդական ոճով, որպէսզի Բիզանդիոնի Կոստաս Բ. կայսրը (գահակալած է 641-668ին) այնտեղ կարենայ հաղորդուիլ քաղկեդոնական ծեսով: Զուարթնոցը կանգուն մնացած է 300 տարի: Ան ծառայած է որպէս կաթողիկոսական նստավայր, եւ կը կարծուի, թէ Ներսէս Գ. կաթողիկոսը թաղուած է անոր համալիրին մէջ:

Թորամանեան առաջին անգամ Զուարթնոցի պեղումներուն մասնակցած է 1904ին՝ Հայր Խաչիկ Վարդապետ Տատեանի հրաւերով: Ի սկզբանէ, Թորա-

մանեան մեծապէս կը տպաւորուի Չուարթնոցով: Ըստ իրեն, Չուարթնոցը՝ Կ. Պոլսոյ Այա Սոֆիայէն կամ Հռոմի Պանթէոնէն փոքր ըլլալով հանդերձ, ունի ինքնատիպ ճարտարապետական ոճ եւ արուեստի իր վառ յատկանիշերով կը մրցի Այա Սոֆիայի հետ: Թորամանեան դժգոհ էր սակայն Տատեանի ձեռնարկած ոչ-մասնագիտական պեղումներէն: Վերջինս, յաճախ ուժանակի կը դիմէր մեծ կտորները կարենալ տեղափոխելու համար: Նոյն տարին, Թորամանեան առաջարկեց Չուարթնոցի վերականգնումի իր տարբերակը, որ հիմնուած էր Ժ. դարուն Գագիկ Ա. Բագրատունի թագաւորին կողմէ Չուարթնոցի նմանողութեամբ կառուցուած Գագկաշէն եկեղեցւոյ նորայայտ մանրակերտին վրայ: Թորամանեանի վարկածը անմիջապէս քննադատուեցաւ Տատեանի եւ Ս. Պետերբուրգէն ճարտարապետ Տէր-Սարգսեանի կողմէ: Թորամանեանի մահէն ետք, անոր առաջարկած վերականգնուած տարբերակի գլխաւոր քննադատը եղաւ ճարտարապետ Ստեփան Մնացականեանը: Այսուհանդերձ, հայ ճարտարապետութեան շատ մասնագէտներ, ներառեալ՝ օրուան դասախօսը, կ'ընդունին Թորամանեանի տարբերակը: Ի դէպ, Դանիէլեան Չուարթնոցի վերականգնման Թորամանեանի առաջարկը համարեց վերջինիս գլուխ գործոցը:

Այսօր, ըսաւ Դանիէլեան, Չուարթնոցի հիմնական կառոյցին միայն 5 առ հարիւրը գոյութիւն ունի: Անոր կործանումէն ետք, մերձակայքի բնակիչները աւերակներուն քարերը օգտագործած են զանազան նպատակներով: 2002ին, Լինսի Հիմնադրամի նիւթական աջակցութեամբ, մասամբ վերականգնուեցաւ տաճարը՝ 1968ին, Լիպարիտ Սադոյեանի առաջարկած նախագիծին հիմամբ: Աւելի՛ն՝ «Հայաստան» Համահայկական Հիմնադրամի նիւթական օժանդակութեամբ, Չուարթնոցի առ այսօր պահպանուած 2050 քարաբեկորները ուսումնասիրուեցան եւ թուայնացուեցան: Այսօր, այդ բեկորներէն իւրաքանչիւրը ունի իրեն յատուկ քարտը, եւ անոնցմէ գոյացած է 30 հատորներէ կամ 56 խտացեալ սկաւառակներէ բաղկացած արխիւ մը:

Դանիէլեան իր խօսքին առընթեր ցուցադրեց Չուարթնոցի պեղումներէն ու վերականգնումը պատկերող արխիւային եւ արդի լուսանկարներու սահիկներ:

Դասախօսութեան յաջորդող շատ աշխոյժ հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Դանիէլեան պատասխանեց ներկաներու հարցումներուն, որոնք կը վերաբերէին Չուարթնոցի ճարտարապետութեան վրայ տեղական եւ օտար ազդեցութիւններուն, անոր կործանման պատճառներուն, շինարարութեան ընթացքին որմնադիրներու կողմէ անոր պատերուն վրայ քանդակուած զանազան խորհրդանշաններուն, Ֆրանսայի Սէն-Շափէլ եկեղեցւոյ պատին վրայ գտնուող զուարթնոցատիպ որմնաքանդակին, Թորամանեանի միջազգային վարկին, Սործիկովսկիին յանձնած անոր գրառումներուն եւ այլ նիւթերուն, եւն.: Դանիէլեան տեղեկացուց, որ, երեք տարի առաջ, Թորամանեանի բողոքունիւն՝ Պատմութեան եւ Մշակոյթի Յուշարձանների Պահպանութեան Գործակալութեան վաճառած է մեծ հօրմէն իր մօտ մնացած արխիւային բոլոր նիւթերը, որոնք այժմ կը ցուցակագրուին: Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիան կը ծրագրէ երեք հատորով լոյս ընծայել Թորամանեանի

գիտական աշխատությունները: Զուարթնոցի տաճարը կարելի չէ վերակառ-
նել միջազգայնօրէն ընդունուած չափանիշերու համաձայն, քանի որ անոր իս-
կական քարերէն շատ քիչերն այսօր յայտնի են:

**«Ալեքսանդր Թամանեանի Ստեղծագործական Դերը
Հայ Ճարտարապետութեան Ու Քաղաքաշինութեան Մէջ»
Դասախօս՝ Մերի Դանիէլեան
16 Յունիս 2004**

Մերի Դանիէլեանի երկրորդ հրապարակային դասախօսութիւնը նուիր-
ուած էր ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանեանին (1878-1936):

Թամանեան ծնած է Եկատերինոտարի (Ռուսաստան) մէջ: 1904ին շրջա-
նաւարտ եղած է Ս. Պետերբուրգի Կայսերական Գեղարուեստից Ակադեմիա-
յէն: 1904-1906ին ղեկավարած է Ս. Պետերբուրգի մէջ գտնուող ԺԸ. դարէն ե-
կեղեցիի մը վերանորոգութիւնը: Ապա, Ռուսաստանի մէջ կառուցած է բազմա-
թիւ առանձնատուներ ու հանրային շէնքեր: Այս հանգրուանի իր լաւագոյն
իրագործումը շատ հաւանաբար իշխան Ս. Ա. Շչերպաքովի առանձնատունն
է՝ Մոսկուայի մէջ, որուն համար Թամանեան 1914ին պարգեւատրուեցաւ
Մոսկուայի Քաղաքային Խորհուրդի Ոսկի Մետալով: Դանիէլեան յիշատակեց
նաեւ 1913ին՝ Ռոմանովներու Հարստութեան Ռուսաստանի գահը բարձրանա-
լու 300ամեակի տօնակատարութիւններուն առթիւ, Թամանեանի Եարոսլաւի
մէջ նախագծած ռուսական փոքր քաղաքի մը հրապարակը: 1914ին՝ հակա-
ռակ յարաբերաբար երկտասարդ տարիքին, 36ամեայ Թամանեան կ'ընտրուի
Ս. Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի անդամ: Ամուսնացած է ֆրան-
սական ծագումով ռուս օրիորդի մը՝ Քամիլայի հետ, եւ ունեցած են երկու մանչ
եւ մէկ աղջիկ գաւալ: Մանչերը՝ Գեորգ եւ Եուլի, հետեւած են իրենց հօր մաս-
նագիտութեան:

1917ին, ռուսական յեղափոխութեան օրերուն, ճարտարապետական աշ-
խատանքները դադրեցան: Կարճ շրջանի մը համար, Թամանեան ստիպուած
եղաւ քատերական բեմայարդարումներ պատրաստել, ինչպէս, օրինակ, Ուիլ-
իլմ Շէյքսպիրի *Մակբէթ* ներկայացումին համար: Այսուհանդերձ, ան շարու-
նակեց գործօն մասնակցութիւն բերել հանրային կազմակերպութիւններու,
ինչպէս նաեւ հնութիւններու ու արուեստի արժէքատր գործերու պահպանման
միտող աշխատանքներուն:

1919ին, Թամանեան փոխադրուեցաւ նորանկախ Հայաստան, ուր ապրե-
ցաւ եւ ստեղծագործեց մինչեւ իր մահը՝ բացի 1921ին Պարսկաստանի մէջ իր
կարճատեւ կեցութենէն: 1923էն սկսեալ, ան աշխատեցաւ հայաբնակ քաղաք-
ներու՝ Երեւանի, Վաղարշապատի, Ստեփանակերտի, Լենինականի, Դարա-
քիլիսէի եւ այլոց յատկազիծերու պատրաստութեան վրայ: Ան նաեւ ճար-
տարապետն էր շարք մը ճարտարարուեստական հիմնարկներու, հանրային
շէնքերու եւ կրթական հաստատութիւններու: Աւելի՛ն. Թամանեան նախագծեց
նոր ճանապարհներ եւ մասնակցեցաւ Հայաստանի ռոռզման համակարգի վե-

րականգնումի աշխատանքներուն: Ան նաեւ ղեկավարեց կառավարութեան քերնիք բաժինը, փոխ-նախագահն էր Պետական Նախագիծ կազմակերպութեան եւ տնտեսապետը՝ Հնութիւնների Պահպանութեան Կոմիտէին:

Իր մահէն ետք, Թամանեան ենթարկուեցաւ բազում քննադատութիւններու: Ան ամբաստանուեցաւ իբր ազգայնամոլ, եւ իր աշակերտներէն մաս մը, ինչպէս Միքայէլ Մազմանեան եւ Գեորգ Քոչար, արտորուեցան 1937ին՝ ստալինեան մաքրագործումներու ժամանակ: Դանիէլեանի կարծիքով, Թամանեանի վաղահաս մահը զինք փրկեց նմանօրինակ ճակատագրէ:

Դանիէլեան ապա անդրադարձաւ Թամանեանի նախագծած Երեւանի գլխաւոր յատակագիծին: Մայրաքաղաքը այն ժամանակ ունէր 75 հազար բնակիչ: Թամանեան, նկատի առնելով, որ Երեւան շրջապատուած է լեռներով, որոնք բացասական ազդեցութիւն ունին անոր ցամաքային կլիմային վրայ, նախատեսեց 150 հազար բնակիչ ունեցող պարտէզ-քաղաք մը՝ շրջապատուած նորատունկ անտառներով, որոնք պիտի ծառայէին իբր քաղաքին քոքերը: Թամանեան փորձեց պահպանել մայրաքաղաքին կարգ մը հին փողոցները, որոնք՝ նոր կառուցուածներուն հետ, պիտի կապուած մնային քաղաքի կեդրոնին: Մայրաքաղաքը պիտի ունենար երկու գլխաւոր պողոտայ: Ճարտարարտեսական հիմնարկները պիտի տեղադրուէին քաղաքին հարաւային կողմը, որպէսզի հիւսիսէն հարաւ փչող հովերը ցրուէին ապականած օդը: Բանուորները պիտի ապրէին ճարտարարտեսական գօտիէն դուրս եւ պիտի երթեւեկէին հանրային փոխադրամիջոցներով: Ուսանողական եւ բժշկական քաղամասերը պիտի կառուցուէին քաղաքին հիւսիս-արեւելքը: Քաղաքը առիթ պիտի ունենար ընդլայնելու թէ՛ հիւսիսի, թէ՛ հարաւի ուղղութեամբ: Շէնքերը պէտք է ըլլային երեք-չորս յարկանի, իսկ ճամբաները՝ կանաչապատ: Քաղաքէն հոսող Հրազդան գետին վրայ պիտի ձգուէին երկու կամուրջներ: Սակայն, Երեւանը Թամանեանի ու ժամանակակիցներուն կանխատեսումներէն աւելի արագ ծաւալեցաւ: 1935ին, Թամանեան վերատեսութեան ենթարկեց իր նախկին յատակագիծը, որպէսզի քաղաքը ապագային կարենայ ընդունիլ 450 հազար բնակիչ: Թամանեանի նախնական ծրագրին կարգ մը դրոյթները երբեք չիրագործուեցան: Հիւսիսային Պողոտան, որ Օփերայի շէնքը պիտի միացնէր քաղաքի կեդրոնին, միայն վերջերս սկսաւ կառուցուիլ:

Դանիէլեան հուսկ անդրադարձաւ Թամանեանի նախագծած ու կառուցած երեք հանրային շէնքերու, որոնք մաս կը կազմէին Երեւանի իր յատակագիծին: Անոնք են Ժողովրդային Տունը՝ ներկայիս Օփերայի եւ Պալէի Թատրոնը, Կառավարութեան Տունը եւ Ջրաէլեկտրակայանը (հիդրօէլեկտրակայան՝ ՀԷԿ), եւ կը համարուին Թամանեանի հիմնական երեք իրագործումները, որոնցմով կը սկսի հայ ճարտարապետութեան արդի շրջանը: Ըստ դասախօսին, Թամանեան՝ իբր հայ ճարտարապետ, անգերազանցելի մնաց Ի. դարուն: Սակայն, Երեւանի կեդրոնական հրապարակին վրայ գտնուող Կառավարութեան Տունը չամբողջացաւ ըստ նախատեսուած ծրագրին: Թամանեան Ժողովրդային Տան գաղափարը յղացած է դեռ 1917ին: Ան ծրագրած էր կառուցել հսկայ շինութիւն մը, երկու՝ ձմեռնային եւ ամառնային սրահներով եւ մէկ,

ընդհանուր բեմով: Անելի ուշ, այս նախնական ծրագիրը եւս փոխուեցաւ, ու հիմա Օփերայի եւ Պալէի թատրոնն եւ անոր կից Ֆիլիարմոնիք Համերգասրահը իրարմէ անջատ, փակ, ուրոյն բեմերով կառոյցներ են: Դարատարապետ թորոս թորամանեան, որ մասնագէտ էր հայ ճարտարապետութեան պատմութեան, թամանեանի հիմնական խորհրդատուն էր: Այս բարեկամութենէն ծնաւ արդիւնաւէտ համագործակցութիւն մը: Թամանեան իր շատ մը կառոյցներուն մէջ օգտագործեց թորամանեանի պէղած Չուարթնոց տաճարին տարբեր զարդաքանդակներու գաղափարները:

Հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Դանիէլեան անդրադարձաւ թամանեանի իբր չնութիւններու Պահպանութեան Կոմիտէին նախագահ քափած ջանքերուն, որպէսզի համայնավար վարչակարգի առաջին տարիներուն ծաւալած հակակրօնական արշաւէն փրկուին Երեւանի կարգ մը հին եկեղեցիները: Դանիէլեան նաեւ մտահոգութիւն յայտնեց, թէ թամանեանի ծրագիրը՝ մայրաքաղաքի ընդլայնումին ժամանակ պահպանել անոր հին մասերը, այսօր չի յարգուիր Հիւսիսային Պողոտայի կառուցման ընթացքին: Այս պողոտայի երկայնքին բարձրացող սեփական եւ հանրային կարգ մը շէնքեր աններդաշնակ են արդէն գոյութիւն ունեցող շրջակայ կառոյցներուն, ինչպէս՝ օփերայի շէնքին, հետ: Դանիէլեան նաեւ ոճիւրի համագործակաւոր օփերայի հրապարակը սրճարաններու տարածքի վերածելը: Թամանեանի նախագծած Օղակաձեւ Ջրօսայգին եւս ատերումի եզրին է՝ այնտեղ գործող բազմաթիւ սրճարաններուն պատճառով:

Դանիէլեան՝ Հայկազեան Համալսարանի մէջ իր երկու դասախօսութիւններէն բացի, ելոյթ ունեցաւ նաեւ Այնճարի մէջ:

«Արխագիոյ Հայկական Գաղութն Այսօր»

Դասախօս՝ Հրաչ Զիլինկիրեան

15 Յուլիս 2004

Հրաչ Զիլինկիրեան ներկայացուց Արխագիոյ հայ գաղութին մասին հետաքրքրական դասախօսութիւն մը:

Զիլինկիրեան Քենպրիճ Համալսարանի «Ճաճ» Վարչագիտութեան Հիմնարկի Եւրասիական Ծրագիրներու փոխ-տնօրէնն է: Ան իր դրկտորական աստիճանը ստացած է Փետրուար 2003ին, Լոնտոնի Համալսարանի Տնտեսագիտութեան եւ Քաղաքական Գիտութեանց Դպրոցէն: Իր թեզի միւթն էր «Անկախութեան Համար Պայքարը Յետ-Խորհրդային Հարաւային Կովկասի մէջ. Լարաբաղ եւ Արխագիա»: Զիլինկիրեանի ուսումնասիրութիւնները նուիրուած են Կովկասի եւ Կեդրոնական Ասիոյ քաղաքական եւ տարածքային պայքարներուն, ինչպէս նաեւ տնտեսական եւ աշխարհա-ռազմավարական զարգացումներու վրայ անոնց թողած ազդեցութեան: Ան նաեւ ուսումնասիրութիւններ ունի Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ եւ հայկական սփիւրքի այլազան խնդիրներուն վերաբերեալ: Զիլինկիրեանի մեծաթիւ վերլուծական յօդուած-

ներն ու զեկուցումները լոյս տեսած են եւրոպական, հիւսիս-ամերիկեան եւ միջին-արեւելեան տարբեր պարբերականներու եւ հրատարակութիւններու մէջ: Արխագահայութեան մասին Չիլիեկիրեանի այս դասախօսութիւնը մասամբ հիմնուած էր 2003ի ամրան դէպի Արխագիա կատարած անոր երկշաբաթեայ ճամբորդութեան վրայ:

Դասախօսութեան սկիզբը, Չիլիեկիրեան ներկայացուց այն ընդհանուր մթնոլորտը, որ կը տիրէ նախկին Խորհրդային Վրաստանի կազմէն ներս ինքնավար հանրապետութեան կարգավիճակ վայելած այս երկրամասին մէջ, որ կը գտնուի Սեւ Ծովու ափին եւ ունի 8600 քառակուսի քիլոմէթր տարածք: Իր հոյակապ կլիմային ու զբօսաշրջային կազմակերպուած ենթակառոցին պատճառով, ան կը համարուէր նախկին Խորհրդային Միութեան «Ռիւիէրա»ն: Եռսիֆ Սթալինն ու անոր յաջորդած խորհրդային ղեկավարները այնտեղ ունէին իրենց ամառանոցները: Խորհրդային ժամանակներուն, ընդամենը կէս միլիոն բնակիչ ունեցող այս շրջանը տարեկան կ'այցելէին մէկուկէս միլիոն զբօսաշրջիկներ: Միաժամանակ, անոր տնտեսութեան մէկ կարեւոր բաժինը կը կազմէր երկրագործութիւնը, եւ, ասոնց շնորհիւ, Արխագիան նախկին Խորհրդային Միութեան տնտեսապէս ամենաբարւոյ շրջաններէն մին էր:

Չիլիեկիրեան ըսաւ, թէ արխագները Հիւսիսային Կովկասի մէջ անջատ էթնօլեզուական միաւոր մը կը կազմեն: Հին յոյն ու հռոմեացի ժամանակագիրներ արդէն իսկ արխագները կը յիշատակեն իբր այդ տարածքին վրայ ապրող ժողովուրդ: Արխագներու 60 առ հարիւր անուանապէս կը հետեւի Բիւզանդական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ: Արխագիա ԺԵ. դարուն մտած է օսմանեան, իսկ ԺԹ. դարուն՝ ռուսական իշխանութեան տակ: Այսօր, արխագներու մօտաւորապէս 40 առ հարիւրը մահմետական է: Այսուհանդերձ, թէ՛ քրիստոնեաները, թէ՛ մահմետականները առ այսօր կառչած կը մնան իրենց վաղեմի հեթանոսական ծէսերուն: Չորօրինակ, ամբողջ Արխագիոյ տարածքին մէկ հատ իսկ կանգուն մզկիթ չկայ:

Խորհրդային ժամանակաշրջանին, արխագները իրենց ինքնավար հանրապետութեան մէջ փոքրամասնութիւն էին. կը կազմէին բնակչութեան միայն 18 առ հարիւրը: Մեծամասնութիւն կը կազմէին վրացիները: Խորհրդային օրերուն իսկ, այս երկու ժողովուրդներուն միջեւ էթնիկական հակամարտութիւն գոյութիւն ունէր, որուն իբր հետեւանք ծնունդ առած էր արխագական անջատողական շարժում մը: Արխագներու հիմնական դժգոհութիւնը «վրացացումի» հետեւողական քաղաքականութիւնն էր, որ կը սահմանափակէր արխագական մշակոյթն ու արխագերէնի գործածութիւնը: Խորհրդային Միութեան անկումէն ետք, վրացիներու եւ արխագներու միջեւ պատերազմ մը ծագեցաւ, որ աւարտեցաւ արխագներու յաղթանակով, թէեւ՝ ի գին լայնատարած ւաերածութեան եւ անհամար զոհերու:

Չիլիեկիրեան շարունակեց իր խօսքը ըսելով, թէ ի հեճուկս ՄԱԿի եւ Անկախ Պետութիւններու Համագործակցութեան կողմէ ուղարկուած զինադադարի պահպանումը հսկող, մեծաւ մասամբ ռուս ղեկներու ներկայութեան, հագուադէպ բախումներ դեռ կը շարունակուին Կալիլի սահմանամերձ շրջանին մէջ:

Վերջերս, մօտավորապես 60 հազար վրացիներու Աբխազիա վերադարձը արտօնուեցաւ, սակայն, տակաւին 250 հազարէն աւելի վրացիներ, որոնք պատերազմի ժամանակ փախած էին Աբխազիայէն, կը մնան զաղթական: Հետեւաբար, Աբխազիոյ ընդհանուր բնակչութիւնը վերջին քանի մը տարիներուն զգալիօրէն նուազած է:

Ըստ պաշտօնական տուեալներու, Աբխազիոյ ներկայ բնակչութեան թիւը մօտ 350 հազար է, թէեւ անպաշտօն աղբիւրներ 250 հազարը կը նշեն իբր ատելի իրատեսական թիւ: Խորհրդարանը աբխազներէն հռչակած է գլխաւոր լեզու, եւ անոր ուսուցումը պարտադիր է բոլոր դպրոցներուն մէջ: Այսուհանդերձ, աբխազներէն դասաւանդող բաւարար թուով որակատր ուսուցիչներ չկան, եւ յատկապէս քաղաքաբնակ աբխազները տակաւին ռուսախօս են: Աւելին. պատերազմէն ետք, երկրի տնտեսութիւնը մեծ անկում ապրած է, եւ մարդիկ այժմ իբր եկամտի միջոց առաւելաբար կ'ապաւինին սեփական մանր երկրագործութեան: Շինարարութիւն գրեթէ չի ծաւալիր. նոյնիսկ պատերազմի պատճառով քանդուած բազմաթիւ շէնքեր տակաւին վերանորոգուած չեն, յատկապէս՝ մայրաքաղաք Սուխումի մէջ: Յետ-պատերազմեան Աբխազիան ամբողջովին կախեալ է իր հիւսիսային դրացիէն՝ Ռուսաստանէն: Առեւտուրը կը կատարուի գլխաւորաբար Ռուսաստանի հետ, որու դրամանիշ ռուբլին կը գործածուի այստեղ: Աբխազները նոյնիսկ կը հետեւին Ռուսաստանի ժամանակացոյցին, որ երկու ժամով կը տարբերի Վրաստանի ժամանակացոյցէն:

Տնտեսութեան, յատկապէս՝ զբօսաշրջութեան մարզին մէջ աստիճանական բարելաւումի նշաններ նկատելի են, ըսաւ Չիլիճկիբեան: 2003 Յունուարէն միչեւ Օգոստոս, մօտ 300 հազար ռուս զբօսաշրջիկներ ժամանած են Կակըրա, ռուսական նման զբօսարջային վայրերու համեմատ անոր ունեցած յարաբերաբար մատչելի գիներուն պատճառով: Աւելին. ռուսական ընկերութիւններ ներդրումներ կը կատարեն զբօսաշրջութեան եւ ուժանիւթի աղբիւրներու որոնման ասպարէզներուն մէջ:

Չիլիճկիբեան, ապա, իր ուշադրութիւնը սեւեռեց Աբխազիոյ հայերուն վրայ, որոնք մոռացումի մատնուած են եւ Հայաստանի եւ Սփիւքի իրենց հայրենակիցներուն կողմէ: Անոնք կ'ապրին հայութենէն մեկուսացած ըլլալու զգացումով:

Հայեր Աբխազիոյ մէջ կը բնակին 150 տարիէ ի վեր: Թէեւ միջին դարերուն հայ վաճառականներ հաստատուած են այնտեղ, սակայն արդի աբխազահայերու նախնիները Աբխազիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած են 1880ականներուն՝ փախչելով Օսմանեան Կայսրութեան Տրապիզոնի, Օրտուի եւ Սամսոն-Դենիքի շրջաններէն: Գաղթականութեան երկրորդ ալիքը՝ 1915ի ցեղասպանութենէն ետք, Արդուիճի շրջանէն էր: Ուստի, աբխազահայերը ընդհանրապէս Համշէնի շրջանէն կը սերին եւ քրիստոնէայ են՝ ի տարբերութիւն Թուրքիոյ եւ Աճարիոյ մէջ բնակող մահմետականացած համշէնցիներուն:

Չիլիճկիբեան շեշտեց, թէ վրացիներու մեկնումով հայերը կը կազմեն Աբխազիոյ բնակչութեան 30 առ հարիւրը: Ըստ պաշտօնական տուեալներու, Աբխազիոյ 350 հազար բնակչութեան 100 հազարը հայեր են: Դասախօսը, սա-

կայն, աւելի հաւանական համարեց հայերու համար 60-80 հազարի միջեւ տատանող թիւ մը, ընդհանուր՝ 250 հազար բնակչութեան մէջ: Հայերը կեդրոնացած են Սուխումի, Կուտաութայի, Կակրայի եւ մերձակայ շրջաններուն մէջ: Օչամչիրայի ու անոր շրջակայքի հայերը հեռացած են իրենց տուներէն: Ներկայիս, միայն 50-60 հայկական գիւղ կայ Աբխազիոյ մէջ, մինչ նախապէս անոնց թիւը կը հասնէր 100ի: Հարաւային Ռուսաստանի Ատլէր քաղաքին մէջ բնակող հայերը ընտանեկան կապեր ունին արխազահայերու հետ:

Չիլինկիրեան նշեց, թէ՛ վրացիներու արտաքսումէն ետք, թէ՛ արխազները աւելի տիրական ներկայութիւն դարձան, սակայն, նոյնիսկ մօտիկ ապագային, անոնք երկրի ընդհանուր բնակչութեան կէսն իսկ պիտի չկազմեն: Հայերէն ետք, ռուսերը կը կազմեն բնակչութեան երրորդ մեծ խումբը: Աբխազները կը փորձեն երկրին միւս փոքրամասնութիւններուն հետ սերտ կապեր հաստատել, ուստի հայերը կրնան հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ զգալի դերակատարութիւն ունենալ: Աբխազական քաղաքականութեան մէջ հայերու լսելի ձայնը պայմանաւորուած է նաեւ Վրաստանի դէմ Աբխազիոյ մղած պատերազմին հայերու մեծաթիւ մասնակցութեամբ: 6-7 հազար զինուոր հաշուող արխազական բանակին մէջ կային երկու հայկական գումարտակներ՝ ընդհանուր 1500 զինուորներով: Չոհուած են 240 հայեր, եւ մօտ 300 հոգի մնացած է հաշմանդամ: Քսան հայեր պարգեւատրուած են երկրին բարձրագոյն շքանշանով՝ Աբխազիոյ Հերոսի կոչումով, մինչ 70 ուրիշներ այլ շքանշաններ ստացած են: 35 անդամ հաշուող խորհրդարանին մէջ կան երեք հայ պատգամաւորներ. անոնցմէ է պատերազմի հաշմանդամ Գալուստ Տրապիգոնեանը: Այլ հայեր կը ծառայեն զանազան նախարարութիւններու եւ քաղաքային խորհուրդներու մէջ: Կակրայի մէջ, հայերը կը կազմեն բնակչութեան 40 առ հարիւրը. քաղաքապետը հայուի մըն է՝ Իշխանուի Կասեան, մինչ 28 անդամներէ բաղկացած Քաղաքային Խորհուրդին մէջ կան ութը հայեր: Աբխազիոյ փոքր օդուծին փոխ-հրամանատարը հայ է՝ Արսէն Ալթունեան:

Պատերազմէն առաջ Աբխազիոյ մէջ կը գործէին 52 հայկական դպրոցներ: Ներկայիս կան 41 հայկական ամենօրեայ վարժարաններ՝ 3180 աշակերտներով եւ 640 ուսուցիչներով: Այս վարժարանները կը հովանաւորուին համայնքային երկու գլխաւոր կազմակերպութիւններու կողմէ՝ «Կռունկ» (հիմնուած՝ Սուխում, 1994ին) եւ «Մաշտոց» (հիմնուած՝ Կակրա, 1989ին): Աբխազիոյ կառավարութիւնը կը հոգայ այս վարժարաններու ուսուցիչներուն աշխատավարձին կէսը, իսկ միւս կէսը կը հայթայթեն աշակերտներուն ծնողները: Գրեթէ բոլոր ուսուցիչները հայ են. կան փոքր թուով ռուսեր եւ արխազներ: Դպրոցները կը դիմագրաւեն բազմապիսի դժուարութիւններ: Կարիքը կայ արդիական կրթական ծրագրի մը: Դասագիրքեր ձեռք ձգելը շատ դժուար է: Բաւարար թուով որակաւոր ուսուցիչներ չկան, ինչպէս նաեւ չկայ դրամ՝ պատերազմէն վնասուած դպրոցները վերանորոգելու համար: Ջորժիինակ, Յովհաննէս Թումանեանի անուան դպրոցը, որ կը գտնուի ամենահայաշատ Ալախաձի գիւղին մէջ՝ Կակրայի հարաւը, վերանորոգուած է 2003ին, երբ դպրոցին տնօրէնը Չեխական Հանրապետութեան մէջ գտած է բարերար մը, որ շրջա-

նաւարտ է այդ դպրոցէն ու հիմա յաջող առեւտրական մը դարձած է: Վերջին տարիներուն, Հայաստանէն կը ստացուին դասագիրքեր, որոնց փոխադրավարձքը կը հոգայ տեղի համայնքը:

Չիլինկիրեան տեղեկացուց, թէ Աբխազիոյ հայկական մշակութային կեանքը աստիճանաբար կը զարգանայ: Սուխումի մէջ կը գործէ երգի ու պարի «Շովախուն» համոյքը: Երկլեզու՝ հայերէն ու ռուսերէն *Համշէն* թերթը լոյս կը տեսնէ Արտաւազդ Սարեցեանի եւ անոր տիկնոջ՝ Գոհարի կողմէ: Թերթը չունենալով որեւէ նիւթական օժանդակութիւն, լիովին կ'ապաւինի բաժանորդագիներէ ու հատաժառանգ գոյացած եկամուտին: Շատ սակաւ են վճարովի ծանուցումները: Չիլինկիրեան բացատրեց, թէ այս թերթը ինչպէս լոյս կ'ընծայուի. Սարեցեան՝ հին համակարգիչի մը վրայ կը պատրաստէ թերթին հերթական թիւը: Տիկին Գոհարը, ամիսը անգամ մը, խտասալիկը կը տանի մօտակայ ռուսական Սոչի քաղաքը: Շաբաթ մը ետք, ան կը վերադառնայ Սոչի՝ թերթին տպագրութեամբ 2000 օրինակները ստանալու եւ հետը Սուխում բերելու՝ ճամբան կաշառելով ռուսական սահմանապահները: Արտաւազդ Սարեցեան նաեւ բանաստեղծ է եւ անդամ Աբխազիոյ Գրողներու Միութեան Հայկական Բաժնին: Ան հայերէնի թարգմանած է աբխազական ասացածքներ ու պատմածքներ: Թերթի կողքին, ան գիրքեր ալ կը հրատարակէ: Սուխումի եւ Կակրայի մէջ կան երկու հայկական եկեղեցիներ, որոնք չունին մշտական հովիւներ: Ատեն-ատեն մօտակայ ռուսական Բրասնոտարի շրջանէն հայ կղերականներ կ'այցելեն Աբխազիա:

Չիլինկիրեան բացատրեց, թէ Հայաստանի պետութեան գործունէութիւնը աբխազահայ համայնքէն ներս սահմանափակ է, որովհետեւ Հայաստանի եւ Աբխազիոյ միջեւ պաշտօնական կապեր գոյութիւն չունին: Հայաստանի կառավարութիւնը չ'ուզեր նեղացնել Վրաստանը: Բոլոր խորհրդային հանրապետութիւններուն պէս, Հայաստանն ալ Աբխազիոյ մէջ ունէր իր ամառնային հանգստավայրը՝ «Արմենիա» պանդոկը, ուր խորհրդահայ վերնախաւը կ'անցընէր իր ամառնային հանգիստը: Պատերազմէն ետք, Հայաստանի կառավարութիւնը գործնապէս հրաժարած է այս պանդոկին նկատմամբ իր բոլոր իրաւունքներէն, որպէսզի ստիպուած չլլայ Վրաստանի կողմէ չճանչցուած աբխազական կառավարութեան հետ որեւէ համաձայնագիր ստորագրել: Ներկայիս, պանդոկը 25 տարուան պայմանաժամով վարձակալութեան տրուած է աբխազական բանակին:

Հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Չիլինկիրեան շեշտեց, թէ աբխազահայ համայնքի առաջնորդները դժգոհ են Հայաստանի կառավարութեան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմէ իրենց հանդէպ ցուցաբերուող անտարբերութենէն: Հայ հոգեւորականներու չգոյութեան պատճառով, կարգ մը հայեր իրենց պսակներն ու մկրտութիւնները կը կատարեն տեղական ուղղափառ եկեղեցիներուն մէջ: Չիլինկիրեան նշեց նաեւ, թէ աբխազահայ բարբառը շատ աւելի մօտ է արեւմտահայերէնին, թէեւ դպրոցներուն մէջ կ'ուսուցանուի արեւելահայ գրական լեզուն: Հայերը կը զբաղին երկրագործական արտադրանքներու առեւտրով, իսկ շատեր տէր են ծովափնեայ սրճարաններու: Պատե-

րագմի տարիներում, մօտավորապես 15-20 հազար հայեր գաղթած են դեպի Ռուսաստան, իսկ տակալին Աբխազիա մնացող երիտասարդները ապագայի որեւէ հեռանկար չեն տեսներ այնտեղ, ինչ որ մեծապես կը մտահոգէ համայնքի առաջնորդները: Անցեալին, շատ հայ երիտասարդներ իրենց բարձրագոյն ուսումը կը ստանային Հայաստանի մէջ եւ անոնցմէ շատեր տակալին լաւ դիրքեր ունին համայնքին մէջ: Սակայն, վերջին 2-3 տարիներում, Երեւանի կառավարութիւնը դադրեցուցած է Հայաստանի Բարձրագոյն Ուսումնական Հաստատութիւններուն մէջ արխագահայերուն յատկացուող անվճար տեղերը, ինչ որ զգալիօրէն նուազեցուցած է Հայաստան մասնագիտանալու մեկնող երիտասարդութեան թիւը: Այս երեւոյթը յետագային պիտի ազդէ նաեւ Աբխազիոյ մէջ հայագիտական դասանիւթերու ուսուցումին վրայ: Թէեւ խորհրդային ժամանակներէն մնացած համալսարան մը կայ Աբխազիոյ մէջ, սակայն անոր կրթական մակարդակը հեռու է գոհացուցիչ ըլլալէ: Երբ ներկաներէն հարցում ուղղուեցաւ արտասահմանէն Աբխազիա ներթափանցած կրօնական հոսանքներու մասին, Չիլինկիրեան ըսաւ թէ կառավարութիւնը կրօնական աղանդներու ծաւալումը արգիլող օրէնք մը հրապարակած է: Ճանաչում չունեցող պետութիւն մը ըլլալով, Աբխազիա կրցած է ցարդ գերծ մնալ մարդկային իրաւանց միջազգային կազմակերպութիւններու վերահսկողութենէն: Հոկտեմբեր 2005ի Աբխազիոյ նախագահական ընտրութիւններու նախօրէին, ըսաւ Չիլինկիրեան, արխազ որոշ խմբաւորումներ կը փորձեն սիրաշահիլ 30 հազար հայ ընտրողները: Հայաստանէն կարգ մը կուսակցութիւններ եւս փորձ կ'ընեն արմատ նետել Աբխազիոյ մէջ, սակայն տեղի հայ համայնքը միանշանակ վերաբերմունք չունի անոնց նկատմամբ:

«Որոնդէս Գետի Միջին Հովիտի Հայոց Պատմութիւնը»

Դասախօս՝ Յակոբ Չոլաքեան

5 Նոյեմբեր 2004

Հալեպահայ մանկավարժ, բանաստեղծ եւ հայագետ Յակոբ Չոլաքեանի դասախօսութիւնը Որոնդէս գետի միջին հովիտի հայութեան մասին ամփոփումն էր իր թեկնածուական ատենախօսութեան, զոր ան պաշտպանած է Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտին մէջ, 2002ին:

Իր դասախօսութեան սկզբնաւորութեան, Չոլաքեան յայտնեց, թէ դասական աղբիւրներ կը վկայեն, թէ հռոմէական դարաշրջանին, հայեր ապրած են Անտիոքի ու շրջակայքի գիւղերուն մէջ՝ Որոնդէս գետի ափունքին: Բիւզանդական իշխանութեան ժամանակ եւս հայեր կ'ապրէին այդ շրջանին մէջ, իսկ արաբական տիրապետութեան ներքոյ, հայերու թիւը նոյնիսկ յաւելում կրած է: Երբ բիւզանդացիները անկման ընթացքի մէջ գտնուող արաբներէն վերագրաւեցին այս շրջանները, այնտեղ փոխադրեցին մեծ թիւով հայեր: Ժ.-ԺԱ. դարերուն, Անտիոքի կառավարիչներուն մէջ հայեր եղած են: Բիւզանդական

բանակի հայազգի նախկին հրամանատարներին Փիլարտոս Վարաժնունին 1078ին պահ մը տիրած է Անտիոքին՝ մինչեւ որ ան անցած է սելճուքներուն:

Առաելաբար ժամանակակից արաբական աղբիւրներ յղումներ կատարելով, Չոլաքեան մանրամասնօրէն խօսեցաւ 1097-98ին Անտիոքի ու շրջակայքի գիւղերու ու բերդերու հայ բնակչութեան խաչակիրներու ցուցաբերած օժանդակութեան մասին: Դասախօսը կ'ենթադրէ, թէ հայերը յոյս ունէին խաչակիրներու օգնութեամբ հայկական պետութիւն մը ստեղծել: Սակայն, երբ անոնք ականատես եղան խաչակիրներու կողմէ իրենց ամրոցներուն գրաւումին եւ տեսան, թէ վերջիններս Անտիոք եկած են հաստատուելու նպատակով, Արքաիի հայերը ապստամբեցան եւ 1103ին խաչակիրներուն դէմ օգնութիւն խնդրեցին Հալէպի մահմետական կառավարիչ Ռաուանէն: Յաջորդ տասնամեակներուն, կարգ մը հայեր որպէս վարձկան ծառայած են Անտիոքի խաչակիր իշխանապետութեան բանակին մէջ: Երբ Սալահէտտին 1188ին յառաջացաւ դէպի այս շրջանները, հայոյ մը իշխանութեան տակ գտնուող Շուրքի շրջանի Քիֆր Թեպպին (ներկայիս՝ Համամէ) ամրոցը առանց կռիւի անձնատուր եղաւ: Կարգ մը գիտնականներ կը կարծեն, թէ Համամէի ներկայ մահմետական բնակիչները կը սերին իսլամացած հայերէ: Հայկական աղբիւրներ կը վկայեն, թէ ԺԲ. դարուն, այս շրջանին մէջ կը գործէին Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ երեք թեմեր՝ Լաւդիկէ (ներկայիս՝ Լաքաքիա), Ապամէա եւ Անտիոք համապատասխան կեդրոններով:

Չոլաքեան ընդգծեց, թէ մեմլուքեան եւ օսմանեան տիրապետութեան շրջաններուն, տեղւոյն հայերը կրեցին բազում դժուարութիւններ: Շատ գիւղեր անէնացան, եւ անոնց բնակչութիւնը դիմեց գաղթի: Բոլոր հայկական վանքերը նոյնպէս անհետացան: ԺԹ. դարու կիսուն, տեղի հայերը ամփոփուած էին հիմնական հինգ շրջաններու մէջ՝ Ալեքսանտրէի Շոցին մօտակայքը՝ Պէլլանի մէջ, Մուսա Լեբան շրջանին մէջ, Քեսապի շուրջ, Լաքաքիոյ արեւելքը գտնուող Նուսայրի լեռներուն մէջ (ներառեալ՝ Արամօ եւ Ղնայմի գիւղերը) եւ Որոնդէսի հովիտի երկայնքին (ներառեալ՝ Քնայ եւ Եագուպիէ գիւղերը): Այս տարածքներու բոլոր հայերն ալ կը խօսէին նոյն բարբառով եւ ունէին համանման սովորութիւններ: Թէեւ Որոնդէսի հովիտի հայերը ԺԹ. դարու կիսուն արդէն արաբերէնը որդեգրած էին իբր առօրեայ խօսակցական լեզու, իրենց բառապաշարին ու մանկական խաղիկներու մէջ կը շարունակէին գործածել հայերէն բառեր:

ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն, Կիլիկիոյ, Երուսաղէմի եւ Հալէպի հայ առաքելական առաջնորդներուն անկարողութիւնը պատճառ հանդիսացած է կաթողիկէ եւ բողոքական միսիոնարներու ներթափանցումին, որուն հետեւանքով զգալի թուով հայեր դաւանափոխ եղած են: Դասախօսը վկայակոչեց կարգ մը պատահարներ, երբ անհատներ շահագործած են դաւանափոխութիւնը՝ նիւթական շահու համար: Չոլաքեան ըսաւ, թէ դաւանափոխութիւնը պատճառ եղաւ շրջանի շատ մը հայերու ծուլումին:

Շրջանը մեծապէս տուժած է 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերէն: Սակայն, Քնայի ու Եագուպիէի մէջ գործող հռոմէական կաթողիկէ միսիոնարներ՝ Անտիոքէն

օսմանեան գորագունդեր բերել տալով, յաջողած են փրկել այդ գիտերուն բնակչութիւնը: Այս արարքով լատինացման նոր հոսանք մը ծայր առած է տեղւոյն հայ բնակչութեան մօտ:

1915ի ցեղասպանութեան ժամանակ, շրջանի բոլոր հայերը տեղահանուած են՝ բացի Մուսա Լեւրան մի քանի գիտերէն, որոնք ինքնապաշտպանութեան դիմեցին՝ մինչեւ դաշնակից նաւերու գալուստը: Եագուպիէի եւ Քնայի հայերը չեն տեղահանուած: Յստակ չէ, թէ անոնք ինչպէս յաջողած են խուսափիլ իրենց հայրենակիցներուն վիճակուած սեւ ճակատագրէն: Տեղւոյն հռոմէական կաթողիկէ վարդապետները կը պատճառաբանեն, թէ այդ շրջանի հայերը արձանագրուած էին իբր լատինածէս քրիստոնեաներ, թէւ Քեսապի եւ Պէլլանի լատինադարան հայերը չկրցան խուսափիլ տեղահանութենէ: Աղէտէն վերապրած հայերը, որոնք 1918ի զինադուլէն ետք վերադարձած են իրենց գիտերը, ընդհարած են տեղացի մահմետականներու հետ ու մինչեւ 1923 ստիպուած եղած են սփռուած մնալ մօտակայ քրիստոնեայ գիտերուն մէջ:

Չոլաքեանի դասախօսութեան վերջին բաժինը նուիրուած էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այդ շրջանին մէջ իր ներկայութիւնը վերահաստատելու ճիգերուն: Օրինակ, 1923ին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսը, որ Սուրիա հաստատուած էր, փորձած է վերակենդանացնել Քեսապի եկեղեցին: 1928ին, Հալէպի առաջնորդարանը Եագուպիէ առաքած է արաբախօս վարդապետ մը: Վերջինս՝ վերաբանալով գիտի հին եկեղեցին, նպաստած է, որ դաւանափոխներէն շատեր վերադառնան իրենց նախկին եկեղեցւոյ գիրկը: Եագուպիէն օժտուած է նաեւ հայկական դպրոցով եւ 1954ին նոր եկեղեցի մը կառուցուած է: 1950ականներու կէսերէն սկսեալ, Եագուպիէ գիտէն շատեր ուսանելու համար կը մեկնին Երեւան ու վերադարձին կարետոր դեր կ'ունենան գիտի մշակութային կեանքը վերաշխուժացնելու գործին մէջ: Այսօր, արդէն կարելի է Եագուպիէի հայերը հայախօս համարել: Քնայի կարգ մը լատինադարան հայեր եւս իրենց զաւակները կ'ուղարկեն մօտակայ հայկական դպրոցը: Հայախօսութիւնը այստեղ եւս աճի մէջ է: Այս երկու գիտերէն հեռացած լատինադարան հայերը, սակայն, ենթակայ չեն հայացումի այս գործընթացին: Վերջապէս, Պէլլանի եւ Մուսա Լեւի բոլոր բնակիչները (բացի Վաքըֆ գիտէն) շրջանէն հեռացան, երբ 1939ին, ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները Ալեքսանտրէի Սանճաքը կցեցին Թուրքիոյ:

Հարց-պատասխանի բաժնով, Չոլաքեան քննարկեց Ղնայմիէ, Քնայ եւ Եագուպիէ գիտանուններու ծագման վերաբերեալ գոյութիւն ունեցող մի քանի վարկածներ: Ան նաեւ նշեց, թէ Եագուպիէի հայերը բաւական գործօն մասնակցութիւն կը բերեն Սուրիոյ մշակութային կեանքին մէջ: Դասախօսը գնահատանքով արտայայտուեցաւ կարտինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանեանի այն կարգադրութեան մասին, որով 1946ին, Քեսապի մէջ բնակող լատինադարան հայերը միացան հայածէս Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ: Այս կարգադրութեան կարեւորութիւնը կը շեշտուի, երբ նկատի առնենք, թէ Սուրիոյ հայկական դպրոցներուն մէջ հայերէնը կ'ուսուցանուի իբր ծիսական լեզու, ուստի լատինաց դպրոցները իրատու մը չունին հայերէն դասաւանդելու, որովհետեւ

հայերենը չեն օգտագործել իրենց կրօնական ծիսակատարութեանց ընթացքին: Մական, 1946-ին առաջ Քեսապէն ու Մուսա Լեռէն Հարաւային Ամերիկա գաղթած լատինադարան հայերը մաս չեն կազմել տեղւոյն հայ կաթողիկէ եկեղեցիներուն: Չուաքեան գովաբանեց նաեւ հայ կաթողիկէ մայրապետ Մարիժան Թօփալեանի գործունէութիւնը Քնայի մէջ, որ ան արաբախօս հայ մանուկներուն հայերէն երգեր կը սորվեցնէ եւ կը քաջալերէ անոնց ծնողները, որ իրենց զաւակները ուղարկեն մօտակայ հայկական դպրոցը: Չուաքեան եզրակացուց իր խօսքը ըսելով, թէ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին պէտք է դասեր քաղէ Որոնդէսի հովիտի հայոց փորձառութենէն եւ աւելի գործօն մասնակցութիւն բերէ իր հօտի առօրեային՝ ազգային միասնութեան պահպանման ի խնդիր: Դասախօսին խօսքէն ետք, ներկաներէն մին նշեց, թէ բարձրագոյն ուսման հետեւելու համար Հայաստան մեկնած առաջին սփիւռքահայ ուսանողը Եագուպիէն էր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. Հատորի Ընդհանդէսը Պէյրութի Մէջ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. հատորի շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ Չորեքշաբթի, 23 Յունիս 2004ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ: Ընդհանդէսին ներկայ էին Մերձատուր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան նախագահ Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտոսեան, Գերշ. Վարդան Արք. Տէմիրճեան, Արհ. Վարդան Եպս. Աշգարեան, վերապատուելիներ, վարդապետեր, պետական երեսփոխան Տոքթ. Եղիկ Շէրէճեան, տնօրէններ, մտաւորականներ, հայ գիրք, դպրութիւնն ու մշակոյթը սիրող ու քաջալերող կոկիկ հոյլ մը:

Հանդիսասրահին կեդրոնը զետեղուած սեղաններու վրայ ցուցադրուած էին Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանի վերջին մէկ տարուան ընթացքին ձեռք բերած հայագիտական գրականութենէն ընտրանի մը՝ շուրջ քառասուն հայերէն, արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն հատորներ: Կողքի սեղանին վրայ տարածուած էին *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* նախորդ 22 հատորները, իսկ առանձին կը ցուցադրուէր Հանդէսի նոր ԻԳ. հատորը:

Իր բացման խօսքին մէջ, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* խմբագրակազմի անդամ Արմէն Իւրմէշեան *Հանդէսը* առանձնացուց իբրեւ Սփիւռքի հայագիր հայագիտութեան հրատարակութիւններէն ամենակայունը: Ան ապա բեմ հրաւիրեց *Հանդէսի* պատասխանատու խմբագիր Հ. Անդրանիկ Վրդ. Կոստանանը, որ յանուն խմբագրութեան անդրադարձաւ հայագիտութեան դիմագրաւած որոշ խնդիրներու եւ անոնց լուծմանց կարելիութիւններուն: Հիւր բանախօս, Համագգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի տնօրէն, մանկավարժ, խմբագիր Երուանդ Փամպուքեան իր խօսքին մէջ համառօտ անդրադարձաւ հայագիտութեան երկարամեայ երթին, հայագիտութեան կեղ-

րոններուն, իսկ վերջին հարյուրամեակին՝ հայապահպանման մէջ անոնց ունեցած նպաստին, ուր իր տեղն ունի նաեւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը*, իր բովանդակային զանազան բաժիններով, գիտական որակով, նիւթերու եւ կեցուածքներու այլազանութեամբ: Հոսակ, ան ողջունեց ԻԳ. հատորին ծնունդը:

Հայտոսքեան իր խօսքին մէջ դրուատեց միջակութեան հանդէպ անհաշտ կեցուածք ցուցաբերող *Հանդէսի* խմբագրականազմը եւ յաջողութիւն մաղթեց անոր խմբագիրներուն եւ աշխատակիցներուն:

Շնորհանդէսի աւարտին, ներկաները՝ կոկիկ հիւրասիրութեան ընթացքին պատեհութիւնն ունեցան զրուցելու եւ թերթատելու *Հանդէսի* հին ու նոր հատորները, ինչպէս նաեւ ցուցադրուած այլ գիրքերը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԳ. Հատորի Շնորհանդէսը Երեւանի Մէջ

Չորեքշաբթի, 15 Սեպտեմբեր 2004ին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժնի «Յարութիւն Եւ Եպրոսիի Պարսամեան» սրահին մէջ տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԻԳ. հատորի շնորհանդէսը, ներկայութեամբ հայրենի հայագէտներու հոյլի մը, Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ այլ կրթական բարձրագոյն հիմնարկներու հայագիտական բաժիններու դասախօսներու, *Հանդէսի* Հայաստանի աշխատակիցներու, բարեկամներու եւ համալսարանի պատմութեան բաժանմունքի ուսանողներու:

Հանդիսութեան բացումը կատարեց, *Հանդէսի* Երեւանի մէջ ներկայացուցիչ Արծուի Բախչիներան, որ իր բարիգալուստի խօսքին մէջ նշեց թէ երբորդ տարին է որ Հայաստանի մէջ եւս կը կատարուի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* շնորհանդէսը՝ գեղեցիկ աւանդոյթի մը հիմը դնելով:

Ապա, Բախչիներան ամբիոն հրաւիրեց Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքի փոխ-տեսուչ Էդիկ Մինասեանը, որ ուրախութիւն յայտնեց շնորհանդէսի՝ Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ կատարուելուն առթիւ, անդրադարձաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* կտրած երեսնամեայ երթին, դրուատեց *Հանդէսի* բովանդակային ընդգրկումը, ողջունեց ԻԳ. հատորը եւ արժեւորեց կատարուած գործը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի երկարամեայ բարեկամ, Պատմութեան Բաժանմունքի դասախօս Պետրոս Յովհաննիսեանը իր խօսքին մէջ բարձր գնահատեց *Հանդէսի* շրնդիատող հրատարակումը, նշեց անոր ետին կանգնողներուն հետեւողական ու յարատեւ աշխատանքը ու շեշտեց, որ *Հանդէսը* վաղուց հաստատուած է ինքզինք եւ արդէն իսկ իր յատուկ տեղն ու վարկն ունի Սփիւռքի հայագիր հայագիտական հանդէսներու մօտաքցող խումբին մէջ: Ան բարձր գնահատեց *Հանդէսի* խմբագրութեան նախանձախնդրութիւնը՝ հայագիտական բարձրորակ հատորներ հրատարակելու մտասնեւեռումով, առանձնացուց *Հանդէսի* առաջին իսկ հատորէն ողջունելի աւանդոյթ դարձած հայրենի հայագէտներու կարեւոր մասնակցութիւնը:

Իր խօսքին մեջ, այս առթիւ *Հանդէսի* խմբագրութեան կողմէ Երեսան մեկնած Անդրանիկ Տազեսեան ընդգծեց սկզբունքային մի քանի այն առանձնա-յատկութիւնները, որոնցմով կ'եզակիւանայ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը*: Ան շեշտը դրաւ յօդուածներու գիտականութեան եւ անտիպ ըլլալու սկզբունքին վրայ, շեշտեց *Հանդէսի* խմբագրութեան կողմէ հայագիտութեան լայնածիր սահմանումը, ընդգծեց այժմեական հայագիտութեան անհրաժեշտութիւնը եւ երիտասարդ հայագետներու հանդէպ յատուկ քաջալերանք ցուցաբերելու կարելոթիւնը: Վերջաւորութեան, Տազեսեան նշեց, որ քանի որ հատորին ծնունդը եղած է հայրենի թէ՛ սփիւռքահայ հայագիտութեան սպասարկումներու միահամուռ ջանքերով, ապա այս շնորհանդէսը կը միտի *Հանդէսի* խմբագրութեան այդ յաջողութիւնը եւ ուրախութիւնը բաժնեկցելու հայրենի աշխատակիցներուն եւ հայագիտական շրջանակներուն հետ:

Հատորը ողջունեցին նաեւ Վրէժ Վարդանեան եւ գերմանահայ Ջեփիտ Պիզանց:

Շնորհանդէսը իր աւարտին հասաւ Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Հայաստանի ներկայացուցիչ Վեր. Ռընէ Լեւոնեանի փակման խօսքով, որ անդրադարձաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* եւ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի գործունէութեան՝ այս բոլորը դիտելով Հայ Աւետարանչական Միութեան կրթական գործունէութեան ծիրին մէջ՝ Հայկազեան Համալսարանի յիսնամեայ երթով:

Նոյն եւ յաջորդող օրերուն, հայրենի մամուլը եւ հեռատեսիլի կայաններ երկարօրէն արձագանգեցին շնորհանդէսին:

Յաջորդող օրերուն, Տազեսեան եւ Բախչիւնեան աշխատանքային հանդիպումներ ունեցան Հայաստանի հայագիտական տարբեր կեդրոններու եւ անոնց աշխատակիցներու հետ, ինչպէս՝ Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի, *Բանբեր Երեսանի* Համալսարանի հանդէսի խմբագրութեան, Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի պաշտօնէութեան հետ: Տեղի ունեցաւ նաեւ աշխատանքային, գործնական հանդիպում *Հանդէսի* երեսնամեակ աշխատակիցներուն հետ: